

הקשרים שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות

אסף שפירא | אורי זמיר

סייעו בכתיבה:

עידו קטושבסקי | ענבר ברנד

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

הקשרים שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות

אסף שפירא | אורי זמיר

סייעו בכתיבה:

עידו קטושבסקי | ענבר ברנד

המחקר נכתב בתמיכת קרן גנדי

תודה לקרן ולצוות הקרן ד"ר נעמה מירן ומור דר
שהיו שותפות לתהליך וליוו את כתיבת המסמך.

מרץ 2025

The Interrelations Between Liberal Democracy and Sustainability

Uri Zamir | Assaf Shapira | Iddo Katoshevski | Inbar Brand

מסות"ב: 978-965-519-489-0

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2025

נדפס בישראל, תשפ"ה/2025

תוכן העניינים

5	תקציר
8	פרק א. רקע תאורטי ומחקרי
8	1. מבוא
8	2. רקע – הגדרות ומושגים
14	3. הקשרים בין דמוקרטיה ליברלית לקיימות
	פרק ב. סקירה בינלאומית של פעילות המגזר החברתי בממשק שבין דמוקרטיה לקיימות
26	1. קידום דמוקרטיה וקיימות – עמותות, מלכ"רים ותנועות
28	2. קידום דמוקרטיה וקיימות – קרנות
40	
43	פרק ג. דמוקרטיה ליברלית וקיימות בישראל
43	1. ישראל כדמוקרטיה ליברלית – רקע וסוגיות מרכזיות
46	2. מדיניות מקיימת בישראל – תמונת מצב
50	3. הממשק שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות בהקשר הישראלי
	פרק ד. כיווני פעולה אפשריים לקידום משותף של דמוקרטיה ליברלית וקיימות בישראל
65	1. קונקרטיזציה ומסגור מחדש של קיימות
65	2. חינוך והעלאת מודעות
67	3. פעילות בזירה המקומית
68	4. עבודה מול הדרג המקצועי בשירות הציבורי
70	5. קידום היבטים דמוקרטיים-ליברליים נוספים
72	6. עוד כיווני פעולה
73	
75	סיכום
76	נספח: רשימת הגופים שנבחנו בסקירה
90	רשימת המקורות

ת ק צ י ר

העבודה על מחקר זה, בהובלת צוות חוקרים מהמכון הישראלי לדמוקרטיה ובתמיכה של קרן גנדי, החלה באוגוסט 2024. מטרת המחקר היא לבחון את הקשר הרעיוני והמעשי בין דמוקרטיה ליברלית לקיימות; להציג תמונת מצב של פעילות המגזר החברתי בממשק הזה; ובסופו של דבר, לזהות דרכי פעולה מיטביות ולהמליץ על כיווני פעולה – בעיקר לגורמים במגזר החברתי – המעוניינים לקדם את שתי המטרות האלה יחד. כל זאת, במבט השוואתי ומתוך התמקדות במקרה המקומי – לגבש המלצות עבור ארגונים הפועלים בישראל.

בשלב הראשון ניגשו חוקרי המכון לכתיבת סקירה תאורטית והשוואתית של הקשרים שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות. מדובר בקשר דינמי, המשתנה כל העת לנוכח תמורות בהתפתחות כל אחד מהמושגים האלה ובמציאות; מגמות בולטות שהשפיעו על כך בעשורים האחרונים הן ההתמודדות הגלובלית עם משבר האקלים, וכן "הנסיגה הדמוקרטית". לאחר מכן פנו לסקירה בינלאומית, וסקרנו מגוון גופים במגזר החברתי הפועלים בממשק שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות ומקדמים את שתיהן יחד, והתמקדו במיוחד בזירות שהארגונים פועלים בהן ובפרקטיקות ובדפוסי העבודה שלהם. רשימת הארגונים שנסקרו מופיעה בנספח.

השלב הבא היה למידה מהשטח (Bottom Up). בנובמבר–דצמבר 2024 קיימו החוקרים שורה של שיחות וראיונות עומק עם בעלי עניין, ועם מומחיות ומומחים מהארץ הפועלים בתפר שבין שני הרעיונות האלה – כדי ללמוד מניסיונם בתחום, ובמיוחד כדי לשמוע תובנות נוספות על המאפיינים והאתגרים הייחודיים של הזירה הישראלית. המרואיינים היו: ד"ר דב חנין (פורום האקלים הישראלי), תמר זנדברג (המכון הלאומי למדיניות אקלים וסביבה באוניברסיטת בן-גוריון), עו"ד ג'מילה הרדל-ואכים (אזרחים למען הסביבה), עו"ד תמי גנות (אדם טבע ודין), ד"ר גיל פראקטור (המשרד להגנת הסביבה), ד"ר טלי יריב משעל ויואב אגוזי (מרכז השל לקיימות), אסף אדמון ואיה בר פטרמן (עיריית אילת) ואיתמר ויצמן (רדיקל). עיקרי התובנות מתוך הראיונות הוטמעו בפרק העוסק בישראל.

לשם השלמת המחקר, וכדי לקבל תמונה רחבה יותר של המצב בישראל, כונס בסוף ינואר 2025 יום עיון במכון הישראלי לדמוקרטיה במתכונת שולחן עגול, ובו הוזמנו להשתתף שורה ארוכה של מומחיות ומומחים לתחומי הקיימות והדמוקרטיה בישראל – מעולם המחקר, ובמיוחד מעולם המעשה. בין השאר, השתתפו בדיון אנשי ונשות אקדמיה, נציגים של ארגוני סביבה, פילנתרופיה, ואנשים מהמגזר העסקי ומהעיתונות. מטרת יום העיון הייתה להעמיק את הדיון בממשקים שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות, ובעיקר לאתר זירות ודרכי פעולה שבהן אפשר לקדם את ערכי הדמוקרטיה והקיימות בישראל, אלו לצד אלו.

ביום העיון היו שני מושבים. כל מושב נפתח בפאנל מצומצם של דוברים, ולאחר מכן התקיים דיון פתוח בהשתתפות כל הנוכחים. המושב הראשון התמקד בקשרים התאורטיים והמעשיים בין דמוקרטיה ליברלית לבין קיימות, והמשתתפים דנו, בין היתר, בסכנות שמציב משבר הקיימות בפני משטרים דמוקרטיים, ביתרונות ובחסרונות של דמוקרטיה ליברלית בהתמודדות עם משבר הקיימות, ובהשפעת תופעת נסיגת הדמוקרטיה על היכולת להתמודד עם משבר האקלים. המושב השני עסק בהיבטים מעשיים בזירה המקומית: האתגרים וההזדמנויות הניצבים בפני ארגונים המבקשים לקדם דמוקרטיה ליברלית וקיימות, ואופני הפעולה האפקטיביים ביותר לנוכח המאפיינים הייחודיים של המשטר הדמוקרטי ואתגרי הקיימות בישראל. הדיון הער שהתפתח תרם לא רק להפקת תובנות חדשות עבור המחקר הנוכחי, אלא גם הניח תשתית לגיבוש קהילת ידע ועשוי לקדם שיתופי פעולה בין מומחים וארגונים בעתיד.

לאחר מכן ריכזו החוקרים את הידע החדש שנצבר בראיונות, בשולחן העגול ובמקורות נוספים, והשתמשו בו לכתיבת הפרק הסוקר את הקשרים שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות בהקשר הישראלי.

מכאן עברו החוקרים לגיבוש ההמלצות לכיווני פעולה עבור ארגוני המגזר החברתי בישראל. בין כיווני הפעולה המרכזיים שהמלצנו עליהם: קונקרטיזציה ומסגור מחדש של קיימות; התמקדות בפעילות בזירת הרשויות המקומיות, שהיא הזירה ה"מבטיחה" ביותר בתחום הקיימות – הן דרך הרחבת השימוש באספות אזרחים, הן דרך ניסיון לקדם ביזור סמכויות מהשלטון המרכזי

לשלטון המקומי; חינוך והגברת מודעות בנושאי סביבה ואקלים בכלל, ובפרט דרך מאמצים "לחסן" את הציבור בפני תאוריות קונספירציה, מידע כוזב (דיסאינפורמציה) וחדשות כזב (פייק ניוז), בין היתר, דרך הגשת תכנים מדעיים; פיתוח תוכניות הכשרה לפקידים בשירות הציבורי, וכינוס פורומים משותפים בהשתתפות בעלי עניין (לרבות הפקידים); ומאבקים דמוקרטיים בסוגיות הרלוונטיות במיוחד לנושא הקיימות – צמצום השחיתות ואי-השוויון, הגברת השקיפות, הגנה על שומרי הסף ועל מערכת המשפט ושמירת חופש הפעולה של המגזר החברתי.

במסמך ארבעה פרקים: פרק א מציג סקירה תאורטית של הדמוקרטיה הליברלית ושל קיימות בנפרד, ולאחר מכן גם של יחסי הגומלין המורכבים בין שני הרעיונות האלה. בתוך כך, פרק זה בודק אם וכיצד משתלב מושג הקיימות בהגדרה של דמוקרטיה ליברלית; כיצד מסכנים משברים מתחום הקיימות, כמו משבר האקלים, את הדמוקרטיה הליברלית; ומהם היתרונות והחסרונות של דמוקרטיות ליברליות, בהשוואה למשטרים אחרים, בקידום קיימות ובהגנה עליה. פרק ב מתמקד בפעילות של ארגוני מגזר חברתי מרחבי העולם בממשק שבין קיימות לדמוקרטיה, ובעיקר סוקר את הפרקטיקות והזירות שבהן מתקיימת פעילות כזאת. פרק ג פונה למקרה הישראלי: הוא מציג סקירה כללית של מצב הדמוקרטיה הליברלית ושל המאמצים לקידום קיימות בישראל, ולאחר מכן דן בממשקים שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות בישראל. לבסוף, על סמך תובנות מהפרקים הקודמים, פרק ד מציג כיווני פעולה ראשוניים אפשריים.

מסמך זה הוא תוצר של עבודה משותפת רחבת הקף שנעשתה לאורך השנה האחרונה. יש לקוות שהמסמך והמלצותיו יתרמו לגופים הפועלים בשטח, ויסייעו להתנעת פעילות בעלת השפעה.

פרק א. רקע תאורטי ומחקרי

1. מבוא

בעשורים האחרונים, ובמיוחד בשנים האחרונות, הולך ומתרחב העיסוק בקשרים המורכבים והמגוונים שבין קיימות לבין דמוקרטיה ליברלית (לדוגמה, Bornemann et al., 2024), אם כי גם החוקרים עצמם מודים שהמלאכה רק התחילה: "יש כמה חוסרים ומגבלות מובהקים בספרות המחקר" (Westall, 2023, p. 5).¹ פרק זה יציג את עיקרי התובנות העולות מהספרות בתחום. החלק הראשון יעמיק בכל אחד משני הרעיונות בנפרד, והחלק השני יעסוק בממשקים ובקשרי הגומלין המגוונים ביניהם.

2. רקע - הגדרות ומושגים

2.1. דמוקרטיה ליברלית

דמוקרטיה ליברלית, או "דמוקרטיה מהותית", היא צורת משטר המשלבת בין שני רכיבים: הרכיב הדמוקרטי, הנוגע לבחירת הנציגים היושבים במוסדות השלטון ובידי הציבור; והרכיב הליברלי, הנוגע להגבלת עוצמתו של השלטון ולמחויבותו לשמור על זכויות האדם והאזרח. משטר השומר רק על הרכיב הדמוקרטי מכונה לעיתים "דמוקרטיה אלקטורלית".

אפשר להצביע על כמה קריטריונים לבחינת דמוקרטיה ליברלית (ראו, למשל, Holmes, 1995; Plattner, 1999; Dahl, 2020). מבחינת הרכיב הדמוקרטי, השלטון חייב להיבחר בבחירות חשאיות, תקופתיות, שוויוניות (כלומר שוויון בזכות לבחור, להיבחר ולהביע עמדה) וכלליות (בקרב כל האזרחים הבגירים). כדי שהבחירות יהיו דמוקרטיות בפועל, ובמיוחד כדי שיהיה אפשר לקרוא תיגר על השלטון, דמוקרטיות ליברליות צריכות לשמור על חופש התאגדות אזרחית ופוליטית, על חופש הביטוי ועל הגישה של הציבור למקורות מידע חלופיים. לך

1 כל התרגומים הם של המחברים, אלא אם כן צוין אחרת.

נוסף הרכיב הליברלי, ובו זכויות אדם ואזרח נוספות, כמו זכויות קניין, חופש דת, חופש תנועה, הזכות למשפט הוגן, וגם הזכות לביטחון פיזי סביר (כלומר הגנה מינימלית מפני אלימות, רעב וכדומה). על אלו יש להוסיף את התנאים הדרושים כדי שהמדינה תוכל לספק לאזרחים ולאזרחיות את כל הזכויות האלה, הקשורים גם להגבלת יכולתו של השלטון לפגוע בהן – הכוונה במיוחד לביזור עוצמה (כמו הפרדת רשויות) ולשלטון החוק.

כל אלו הם תנאי סף. מעבר להם הצביעו כמה חוקרים על ממדים של דמוקרטיה ליברלית "איכותית" (Schmitter & Karl, 1991; Diamond & Morlino, 2005):

(א) השתתפות – השתתפות רחבה של הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות, באמצעות בחירות, אבל גם בין בחירות לבחירות, דרך פעילות פוליטית ואזרחית (למשל הפגנות ומנגנוני שיתוף ציבור); (ב) ייצוגיות – ייצוג של כלל הציבור (ושל נשים ומיעוטים בפרט) במנגנוני קבלת ההחלטות וביצוען; (ג) היענות הנבחרים לדרישות הבוחרים; (ד) אחריותיות – נשיאה באחריות של הנבחרים בפני הבוחרים; (ה) תחרותיות – המערכת הפוליטית צריכה לכלול גורמים בעלי עוצמה הקוראים תיגר על השלטון המכהן, ולהתאפיין בחילופי שלטון מעת לעת; (ו) שקיפות בהתנהלות מוסדות השלטון. לכך אפשר להוסיף ממדים נוספים, שנויים במחלוקת יותר, אך רלוונטיים במיוחד לנושא הקיימות, כפי שנראה בהמשך, כמו יכולתה של המדינה לאפשר שוויון הזדמנויות, ואולי גם לשמור על שוויון חברתי-כלכלי סביר בין האזרחים.

בפועל, דפוסי המשטר בדמוקרטיות הליברליות שונים זה מזה. ההבדלים ביניהם נובעים מההקשר התרבותי וההיסטורי של כל מדינה, וכן ממסורות פילוסופיות דמוקרטיות וליברליות שונות, ולעיתים מתנגשות. כך, למשל, גם אם כל הדמוקרטיות המודרניות הן דמוקרטיות ייצוגיות, יש בהן דמוקרטיות המדגישות יותר מאחרות היבטים של דמוקרטיה ישירה והשתתפותית, הבאים לידי ביטוי, למשל, במנגנונים של משאלי עם ואספות אזרחים; וגם אם בכל הדמוקרטיות המודרניות השלטון נבחר בבחירות דמוקרטיות, יש דמוקרטיות המדגישות יותר מאחרות עקרונות הסכמיים, שלפיהם תהליכי קבלת ההחלטות צריכים להיות מבוססים על הסכמות בין קבוצות חברתיות יותר מעל הכרעת רוב.

בעיני חוקרים (בעיקר ממדעי החברה וממשפטים) וגופים בינלאומיים רבים, דמוקרטיה ליברלית נחשבת כיום לצורת המשטר הלגיטימית הבולטת, או אפילו היחידה. הם מדגישים במיוחד את יתרונותיה בכל הנוגע לשמירה על זכויות

היסוד של הפרט ולתנאים שהיא מספקת לאוטונומיה והתפתחות אישית שלו; לאפשרות להסדיר את היחסים בין קבוצות חברתיות ותפיסות אידאולוגיות בלי אלימות; לקשר שבין דמוקרטיה לשגשוג כלכלי;² וכן את תזת "השלום הדמוקרטי", שלפיה אחרי מלחמת העולם השנייה סכסוכים בין דמוקרטיות ליברליות אינם מסלימים לכדי מלחמה.³

בהתאם לכך, כמה גופים בינלאומיים מודדים את רמת הדמוקרטיה הליברלית במדינות העולם, אף שלא תמיד הם משתמשים במונח "דמוקרטיה ליברלית". בין המדדים הבולטים אפשר לציין את V-DEM, Freedom House, Democracy Index ו-Polity Project.

בשנים האחרונות בולטת תופעה שזכתה לכינוי "נסיגה דמוקרטית" (או "שחיקה דמוקרטית" (democratic backsliding/erosion), המתארת שחיקה הדרגתית של מאפיינים דמוקרטיים וליברליים במדינות רבות, ובהן הונגריה, פולין, יוון, טורקיה, רוסיה, הודו, ונצואלה, בוליביה, ברזיל ועוד. החוקרים קושרים בין תופעה זו לבין מאפיינים כמו שיח פופוליסטי ומנהיגים פופוליסטים, קיטוב כלכלי וחברתי ותפוצת הרשתות החברתיות. כמה מאפיינים בולטים בנסיגות הדמוקרטיות בימינו: (א) הנסיגה מקודמת "מבפנים", על ידי שלטון שנבחר לרוב בבחירות דמוקרטיות; (ב) הנסיגה מתרחשת לאט ובהדרגה; (ג) מבחינת סדר העניינים, ה"מתקפה" על הדמוקרטיה מתחילה בדרך כלל בהחלשת מוסדות, כמו בית המשפט, השירות הציבורי, האקדמיה, התקשורת והמגזר החברתי. בחירות למוסדות השלטון ממשיכות להיערך, אם כי לעיתים קרובות גם הן בסופו של דבר נעשות דמוקרטיות כחות, למשל בעזרת מניפולציה של שיטת הבחירות והגבלות למיניהן על מועמדי האופוזיציה ותומכיה (ראו למשל Haggard & Kaufman, 2021).

2 לפי טענה זו, דמוקרטיה ליברלית מספקת תנאים טובים יותר לשגשוג כלכלי, בין היתר בשל הבטחת זכויות הקניין, השמירה על שלטון החוק והגישה החופשית למידע. לבחינה מקיפה של מחקרים בתחום, ראו Doucouliagos & Ulubasoglu, 2008. לסקירה שערכו חוקרי המכון הישראלי לדמוקרטיה על ההשפעה הכלכלית של הפגיעה בדמוקרטיה הליברלית בישראל, ראו פורת הירש, פלוג וקנת פורטל, 2023.

3 החוקרים מספקים לכך כמה סיבות אפשריות, ובהן הלגיטימציה שמשטרים דמוקרטיים מעניקים למשטרים דמוקרטיים אחרים ומנגנוני האיזונים והבלמים שיש בדמוקרטיות ליברליות. ראו Ish-Shalom, 2013.

2.2. קיימות

למונח קיימות הגדרות רבות. ההגדרה הרווחת ביותר היא ככל הנראה ההגדרה שטבעה ועדת ברונדטלנד של האו"ם. לפי הגדרה זו, קיימות היא "מענה לצורכי ההווה בלי לפגוע ביכולתם של הדורות הבאים לספק את צורכיהם" (Brundtland, 1987, p. 1). קיימות היא תפיסה הוליסטית בבסיסה. ההוליסטיות באה לידי ביטוי בניסיון לאזן בין כמה היבטים (והשיקולים הנגזרים מהם) כדי לאפשר אורח חיים תקין בהווה ובעתיד. מדובר בשלושה היבטים מרכזיים: היבט סביבתי, היבט חברתי והיבט כלכלי. ההבדלים בין ההגדרות השונות של קיימות הם, בין היתר, בחשיבות שכל הגדרה מייחסת לכל אחד מההיבטים האלה.

ההיבט הסביבתי הוא אופן ניהול משאבי הטבע, ולפיכך קיימות בהקשר הזה משמעה שימוש במשאבי הטבע המספק את צורכי ההווה בלי לפגוע בדורות הבאים. קיימות סביבתית מתמקדת בהפחתת פליטת גזי חממה ובמניעת זיהום, בשמירה על מגוון ביולוגי, בהגנה על מערכות אקולוגיות מפני הרס האקו-סיסטם הייחודי לכל מערכת אקולוגית ובמניעה של שחיקת קרקע. ההיבט הכלכלי של קיימות זכה לפרשנויות רבות, אך בסופו של דבר רובן מתמקדות בצמיחה כלכלית ארוכת טווח שאינה משפיעה לרעה על הסביבה – קידום "כלכלה מעגלית", לדוגמה. ההיבט החברתי של קיימות שנוי במחלוקת עוד יותר, אך במרכז עומדות סוגיות הנוגעות לשימור ושיפור הרווחה הנוכחית והעתידית של בני אדם. בהקשר הזה ראוי להזכיר את המושגים "צדק סביבתי", שמשמעותו הכללית היא שוויון בין כל חלקי האוכלוסייה בכל הנוגע לשימוש בטבע ובמשאביו (צריכה ושימוש, השפעה על מדיניות, אכיפה וכו'); ו"צדק בין-דורי", הרעיון שלפיו לדור הזה יש אחריות כלפי הדורות הבאים, ועליו לפעול באופן שיבטיח שגם בעתיד ייהנו בני האדם מאותה איכות חיים ומאותם משאבי טבע שבני זמננו נהנים מהם.

בשנת 2015 אימץ האו"ם את המטרות לפיתוח בר-קיימא (17 Sustainable Development Goals – SDGs), יעדים גלובליים שנועדו לשמש מפת דרכים להתמודדות עם אתגרים סביבתיים, חברתיים וכלכליים עד שנת 2030. מטרות אלו כוללות, בין היתר, פעולה למאבק בשינויי האקלים, שמירה על החיים ביבשה ובים, מעבר לאנרגיה נקייה, צמצום אי-השוויון, חיזוק מערכות בריאות וחינוך, וקידום צמיחה כלכלית בת-קיימא. יעדים אלו מדגישים את הקשר ההדוק בין תחומי הקיימות השונים, ואת ההבנה שאי אפשר להשיג פיתוח בר-

קיימא ללא איזון בין צרכים כלכליים, חברתיים וסביבתיים. המדינות החברות באו"ם מחויבות לקידום היעדים האלה באמצעות מדיניות ציבורית, שיתוף פעולה בינלאומי ורתמימת המגזר הפרטי והמגזר החברתי.

תרשים 1

17 המטרות לפיתוח בר-קיימא של האו"ם

מקור: האתר הרשמי של פרויקט SDGs של האו"ם.

בספרות המחקר מתקיים שיח נרחב על טיב מערכת היחסים בין שלושת ההיבטים האלה. חוקרים אחדים רואים בהם שלושה עמודי תווך המשלימים זה את זה, ואילו אחרים רואים בהם שיקולים מתנגשים דווקא, שיש למצוא את האיזון הנכון ביניהם. אחת הדרכים המקובלות לארגן את שלושתם היא לטעון שההיבט הכלכלי הוא למעשה חלק מההיבט החברתי, שהוא חלק מההיבט הסביבתי. דירוג זה מניח שסביבה נאותה היא התנאי הבסיסי ביותר, ובלעדיה מאמצים בתחומים חברתיים-כלכליים הם חסרי תועלת. מתוך קבלת גישה הזאת, עיקר ההבנה של המושג קיימות במסמך זה תהיה מנקודת מבט סביבתית.

בעיני רבים האתגר הגדול ביותר בתחום הקיימות הסביבתית בימינו הוא התחממות הגלובלית. ללא שינוי מיידי בדרכי השימוש של האנושות במשאבי הטבע, ההתחממות הגלובלית צפויה להחמיר מאוד, ומדענים מרחבי העולם מזהירים שהשלכות על הדורות הבאים צפויות להיות הרסניות. השלכות אלו כוללות, בין היתר, עלייה של מפלס פני הים והצפת ערי חוף, עלייה בתדירות ובהיקף של אירועי מזג אוויר קיצוניים, בצורות ממושכות, עלייה בשכיחותן של מחלות מדבקות ועוד. הדוח של הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים משנת 2023 שב והזהיר מפני התקרבות לנקודת מפנה אקלימית, שאחריה יהיו ההשלכות של ההתחממות על תנאי המחייה בכדור הארץ בלתי הפיכות. הדוח מדגיש שקצב ההתקדמות הנוכחי של המאבק במשבר האקלים רחוק מלהבטיח עמידה ביעד שהוצב בהסכם פריז (IPCC, 2023). העובדה שקיץ 2024 היה החם ביותר משהחלו המדידות היא רק דוגמה אחת מיני רבות לכך שהשפעות השליליות של משבר האקלים מורגשות כבר עכשיו (השירות המטאורולוגי, Copernicus, 2024; 2024).

משבר האקלים הוא תוצאה ישירה של ניצול-יתר של משאבי טבע, ולסיכונים שהוא מציב צפויה להיות השפעה ניכרת על הדורות הבאים. לפיכך, לא פלא שרבים כיום רואים בקיימות מילה נרדפת למאבק במשבר האקלים. עם זאת, כאמור, קיימות טומנת בחובה גם היבטים חברתיים וכלכליים (כגון רווחה), וכן היבטים סביבתיים שאינם קשורים ישירות לאקלים (למשל, זיהום מקורות מים), ולכן התפיסה שמאמצים בתחום הקיימות הם רק מאבק בהתחממות הגלובלית מרדדת את המושג קיימות. אף על פי כן, לנוכח המרכזיות של המאבק במשבר האקלים, הדיון בהמשך פרק זה יעסוק בעיקר ביחסים שבין

הדמוקרטיה הליברלית למשבר האקלים – שאפשר לראות בהם מקרה בוחן ליחסים שבין דמוקרטיה ליברלית לאתגרים מתחום הקיימות בכלל.

3. הקשרים בין דמוקרטיה ליברלית וקיימות

3.1 קיימות – מרכיב של דמוקרטיה ליברלית

במישור הנורמטיבי־פילוסופי, אפשר למצוא כמה יסודות משותפים למושגים דמוקרטיה ליברלית וקיימות. למשל, שניהם מדגישים עקרונות של צדק ושוויון: בדמוקרטיה ליברלית מדובר, בין השאר, בשוויון בכל הנוגע להשתתפות הפוליטית, ואילו בקיימות – בחלוקה הוגנת של המשאבים, לרבות צדק סביבתי וצדק בין־דורי (Stefanachi et al., 2022). כך גם בכל הנוגע לעקרונות כמו שמירה על כבוד האדם, ההגנה על חיי הפרט וקידום "טוב משותף" (common good) או אינטרס ציבורי רחב, שגם הדמוקרטיה הליברלית וגם קיימות מחויבות להם. בהיבט אחר, הן דמוקרטיה ליברלית והן קיימות מבוססות על עקרונות הרציונאליות הביקורתית או השכלתנית (critical rationalism), המדגישים את הצורך להתבסס על דיון מנומק, חקירה מדעית ודיאלוג פתוח לשם בירור האמת (למחקרים העוסקים בקשר התאורטי בין קיימות לדמוקרטיה, ראו למשל (Dobson, 2003; Dryzek, 2022; Bornemann et al., 2024)).

ואולם, ההגדרות הקלסיות ומקובלות יותר של דמוקרטיה ליברלית אינן כוללות במפורש היבטים הנוגעים לקיימות, וגם המדדים הבינלאומיים הבודקים את רמת הדמוקרטיה במדינות העולם רואים בקיימות מרכיב שולי לכל היותר, בדרך כלל חלק מהקשר רחב יותר הנוגע לחובתה של המדינה לדאוג לביטחון פיזי ולהגנה סבירים. עם זאת, בעיקר ב־20 השנים האחרונות, הופיעו הגדרות מתקדמות יותר, שלפיהן הדאגה להגנה על הסביבה ולשימור ארוך טווח של משאבים צריכה להיות מאפיין חשוב של דמוקרטיות ליברליות. על בסיס זה התפתחו מושגים כמו Ecological Democracy או Sustainable Democracy.

את הטענה שהגדרה מלאה של דמוקרטיה ליברלית חייבת לכלול היבטים הקשורים לקיימות אפשר לבסס על שתי נקודות מבט. נקודת המבט הראשונה

היא תועלתנית: דמוקרטיה ליברלית חייבת לשמור על עקרונות של קיימות כיוון שפגיעה בהם, כמו הפגיעה שגורם משבר האקלים, גורמת לתופעות הרסניות למשטרים דמוקרטיים-ליברליים, ובהן קיטוב וצמיחת תנועות פופוליסטיות (ראו להלן) (Barry & Wissenburg, 2001). נקודת המבט השנייה היא ערכית: הקיימות היא ערך בפני עצמו, ולכן הזכות לקיימות במובנה הרחב (סביבתי-כלכלי-חברתי) היא אחת הזכויות הבסיסיות, הטבעיות, של כל אדם, שכל מדינה, ובוודאי דמוקרטיה ליברלית, חייבת להגן עליהן. לפי תפיסה אחת, נפוצה יותר, קיימות היא אחת מזכויות האדם הבסיסיות, ממש כמו זכויות כמו חופש ביטוי והשתתפות פוליטית. תפיסה זו אומצה למעשה בפסיקת בית הדין האירופי לזכויות אדם ממרץ 2024, ולפיה תגובה נרפית של ממשלות למשבר האקלים היא הפרה בסיסית של זכויות אדם.⁴ לפי תפיסה אחרת, במובנים מסוימים רדיקלית יותר, הזכות לקיימות אינה של האדם עצמו אלא של "הטבע" – כלומר, כל היצורים החיים, ולפי גישות מסוימות כדור הארץ כולו, לרבות "ישויות" שאינן חיות, כמו נהרות וקרקעות, נהנים מזכויות וחכאים להגנה (כפי שעוגן בחקיקה של כמה מדינות, למשל אקוודור וניו זילנד (ראו, למשל, Nash, 1989)). על כל פנים, נקודת מבט זו פותחת פתח לגישות ביקורתיות יותר כלפי הדמוקרטיה הליברלית: כפי שיפורט בהמשך, חלק מהמאפיינים האינהרנטיים של דמוקרטיה ליברלית מקשים עליה דווקא לשמור על קיימות בהשוואה למשטרים אחרים. ולכן, לפי נקודת מבט זו, אם דמוקרטיה ליברלית אכן אינה מקיימת יותר מצורות משטר אחרות; ובהנחה, כאמור, שקיימות היא ערך ראשון במעלה שכל צורת משטר צריכה לממש – הרי שבניגוד לטענה המקובלת, דמוקרטיה ליברלית אינה בהכרח צורת משטר לגיטימית יותר מצורות משטר אחרות, אפילו לא-דמוקרטיות, שהן טובות ויעילות יותר בשמירה על קיימות.

3.2. פגיעות אפשריות של משבר האקלים בדמוקרטיה הליברלית

ניצול משאבים שאינו מתחשב בעקרונות הקיימות עשוי לערער את חוזקן ויציבותן של דמוקרטיות ליברליות. סיבה מרכזית לכך היא שמדיניות שאינה בת-קיימא צפויה להוביל למחסור עתידי במשאבים, בהם גם משאבים בסיסיים,

Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (2023) 4
(European Court of Human Rights, Application No. 53600/20)

כמו מים ומזון. שלל עדויות אמפיריות מצביעות על קשר חזק בין עלייה במחירי המזון וחוסר ביטחון תזונתי, כלומר היעדר גישה סדירה מספקת למזון הנחוץ לחיים בריאים, לבין אי-יציבות פוליטית ופגיעה בחוזקם של מוסדות דמוקרטיים (Haggard, 2015). חוקרים העלו כמה הסברים משוערים לקשר שבין חוסר ביטחון תזונתי לערעור היציבות השלטונית. למשל, עליית מחירי המזון או רעב עשויים להוביל למחאות קשות, ואף לאלימות נגד השלטון, ואלימות עלולה להוביל לאי-יציבות פוליטית. כמו כן, מחסור במשאבים עלול לגרום להתרחבות הפערים בין קבוצות באוכלוסייה, מצב שהוא קרקע פורייה לצמיחת פופוליזם ולנסיגה דמוקרטית (Engler & Weisstanner, 2021; Rudolfson, 2020).

נוסף על אי-ביטחון תזונתי, התחממות הגלובלית צפויה להוביל גם לעלייה בשכיחות של סכסוכים פנים-מדינתיים ובין-מדינתיים, וגם לצמצום השטח הראוי למחייה, ואלו צפויים להוביל לעלייה אדירה בשכיחות של הגירה. ארגון ההגירה הבינלאומי העריך שבשנות 2050 יהיו בעולם לפחות 200 מיליון מהגרי אקלים (Brown, 2008). אף שהקשר בין הגירה לדמוקרטיה אינו חד-משמעי, יש עדויות לקשר בין גל המהגרים ששטף את אירופה בעשור הקודם לבין עלייתן של מפלגות בעלות נטיות פופוליסטיות ואוטוריטריות בחלקים נרחבים מאירופה (Dinas et al., 2019; Steinmayr, 2021).

משבר האקלים צפוי גם להעלות את תדירותם של אסונות טבע ואת תפוצתן של מחלות מדבקות. מחקרים שעסקו בהשפעה של אסונות טבע על יציבותם של משטרים דמוקרטיים לא הגיעו למסקנות חד-משמעיות (Lindvall, 2021). עם זאת, לפי דוח של Freedom House, מגפת הקורונה הובילה להידרדרות מצב הדמוקרטיה ב-80 מתוך 192 המדינות שנסקרו. לפי הדוח הזה, בזמן משבר הקורונה זוהתה פגיעה בהגנה על זכויות אדם בכלל ובהגנה על אוכלוסיות מוחלשות בפרט, וכן עלייה בתדירות של שחיתות וניצול לרעה של כוח שלטוני (Repucci & Slipowitz, 2020). כך, למשל, הדוח מצא שב-91 מדינות הוחמרו המגבלות על התקשורת, בתשע מדינות נדחו מערכות הבחירות או שובשו, ויש עדויות לשימוש סלקטיבי בסגרים, שפגע באוכלוסיות מוחלשות או נרדפות.

גם קידום לא אחראי של מדיניות סביבתית עשוי לערער את יציבותם של משטרים דמוקרטיים. נזקי משבר האקלים, כמו התוצאות של רוב צעדי

המדיניות שמטרתם להתמודד עימו (למשל, עלייה במחירי האנרגיה), צפויים להשפיע יותר על משקי בית ממעמד כלכלי בינוני-נמוך. ניסיון העבר מלמד שצעדים להפחתת פליטות שונקטו בלי להביא בחשבון את הפגיעה הצפויה באוכלוסיות החלשות הובילו למחאות קשות ולהתנגדות. מקרה מפורסם הוא "מחאת האפודים הצהובים" שפרצה בצרפת ב־2018 בעקבות ההחלטה להעלות את מחירי הדלק, מחאה שהובילה בסופו של דבר לביטולו של צעד שהיה אמור להועיל למאבק הסביבתי. מחאה זו ומקרים דומים נוספים מלמדים שיישום מדיניות סביבתית בלי להתחשב בצורכיהם של כל חלקי האוכלוסייה עלול לא רק לסכן את הצלחתה של המדיניות, אלא גם להוביל למחאה, ואף לפגוע ביציבות השלטונית. יתרה מזו, הוא עלול לשמש קרקע פורה לצמיחתן של תנועות פופוליסטיות. דונלד טראמפ, למשל, אחד מנציגיה הבולטים של התנועה הפופוליסטית בשנים האחרונות, זכה במערכת הבחירות ב־2016 בקולות של כורי הפחם בארצות הברית, משום שהבטיח להשיב להם את מקומות עבודתם שנפגעו בעקבות המדיניות הירוקה של אובמה. בפרק הבא נעסוק בהרחבה בפגיעה של משטרים פופוליסטיים בסביבה.

ההבנה שגם קידום של מדיניות סביבתית עשוי לערער את היציבות הדמוקרטית הובילה לפיתוח גישה המכונה "מעבר צודק" (Just Transition), הנותנת את הדעת לא רק לצעדים שיש לנקוט כדי להתמודד עם אתגרי מתחום הקיימות, אלא גם לדרך היישום של הצעדים האלה. מעבר צודק שם דגש בעיקר על קידום מדיניות סביבתית שתביא לידי ביטוי את רווחת הציבור כולו, והסיסמה החוזרת על עצמה בשיח בנושא היא: "Leave No One Behind" (להרחבה על מעבר צודק ולהמלצות ליישום גישה זו בהקשר הישראלי, ראו זוסמן ואחרים, 2021).

3.3. יכולתן של דמוקרטיות ליברליות להתמודד עם משבר האקלים

3.3.1. דיון תאורטי והשוואתי

בחלק הקודם הדגשנו את הסכנה שמשבר האקלים מציב בפני יציבותם וחוזקם של משטרים דמוקרטיים. עם זאת, ההשפעה היא דו־כיוונית. כלומר, משבר האקלים משפיע על צורת המשטר, כאמור, אבל גם צורת המשטר משפיעה על היכולת לנהל מדיניות סביבתית מקיימת. ספרות המחקר הקיימת מצביעה על יתרונות ועל חסרונות של הדמוקרטיה הליברלית בהקשר הזה.

אחד היתרונות הבולטים של דמוקרטיה ליברלית ביישום של מדיניות מקיימת טמון בכוחה של מעורבות אזרחית. דמוקרטיה ליברלית מאפשרת לאזרחיה להתאגד, להפגין ולהביע את דעתם בכל הקשור למדיניות הממשלה. אמצעים אלו יכולים לשמש אזרחים במדינות דמוקרטיות המעוניינים לדחוף את המנהיגים לפעול לטובת מדיניות מקיימת (Peters, 2019). כמו כן, בדמוקרטיה ליברלית עקרונות של היענות, ייצוגיות ואחריות בולטים במיוחד, ומבנה המנגנונים הפוליטיים אמור לעודד את נבחר הציבור לפעול למען הציבור, ולו רק כדי להיבחר מחדש בבחירות הבאות. המחקר האמפירי בנוגע לתרומה של מאבקים אזרחיים להתמודדות עם משבר האקלים עוד לוקה בחסר, אך כבר יש עדויות שמקבלי החלטות אכן מושפעים מהדעה הציבורית בנוגע למשבר האקלים ומפעילותם של ארגוני המגזר החברתי (Pacheco-Vega & Murdie, 2021; Schaffer et al., 2022). יצוין שמידת המעורבות של הציבור במאבקים למען מדיניות מקיימת תלויה ברמת החשיפה שלו למידע רלוונטי בנושאים סביבתיים (Khatibi et al., 2021). במובן זה לדמוקרטיה ליברלית יש יתרון נוסף, שכן היא צורת משטר המאופיינת בחופש מידע ובזרימה חופשית יחסית של אינפורמציה (Payne, 1995).

יתרון נוסף של מדינות דמוקרטיות קשור ליכולתן להתמודד עם בעיות מורכבות. משבר האקלים הוא דוגמה למה שמכונה בתחום המדיניות "בעיה סוררת" (Wicked Problem) – בעיה שאין לה פתרון ברור, והיא מאופיינת במגוון רחב של שיקולים משתנים, קשים לזיהוי, ולעיתים אף סותרים (Rittel & Webber, 1973; Levin et al., 2012). מגבלות הכוח המוטלות על גורמי הממשל במשטר דמוקרטי מובילות לתהליך קבלת החלטות מבוזר, שבמסגרתו שחקנים רבים מביעים את עמדותיהם בסוגיה הנידונה. חוקרים אחדים טוענים שתהליך קבלת החלטות מרובה משתתפים המבוסס על שיח הוא כלי חשוב בהתמודדות עם בעיות סוררות, ולכן יכול לתרום לקידום מדיניות מקיימת אפקטיבית (Meadowcroft, 2007; Turnpenny et al., 2009; Head & Alford, 2015).

במסגרת זו יש חשיבות מיוחדת למוסדות האחראיים, בין השאר, להגבלת כוחה של הממשלה: גופי ביקורת למיניהם (במיוחד אלו המכונים Supreme Audit Institutions, כמו מבקר המדינה בישראל), היכולים לחשוף כשלים בהתמודדות של מוסדות המדינה עם סוגיות של קיימות; ובתי משפט עצמאיים, במיוחד אלו העוסקים גם בביקורת שיפוטית וחוקתית. בדמוקרטיות ליברליות מתפקדים

של בתי משפט כאלה לאכוף את החוקים והתקנות הנוגעים לקיימות (על המדינה, תאגידים ופרטים), להעניש בגין אי-עמידה בכללים, ולהגן על זכויות האדם והאזרח בהקשר הזה, לרבות באמצעות התערבות בחקיקה או במדיניות של הרשות המבצעת.

מנקודת מבט זו, ברור שהנסיגה הדמוקרטית עלולה לפגוע במאמצים לקידום קיימות. נסיגה דמוקרטית מאופיינת בפגיעה במוסדות כמו בתי המשפט, גופי הביקורת וארגוני המגזר החברתי, ובריכוז תהליכי קבלת ההחלטות. השיח הפופוליסטי המתלווה לנסיגה הדמוקרטית מתאפיין במקרים רבים בזלזול במדע, בשיח המקצועי ובמדענים (הנחשבים לעיתים חלק מה"דיף סטייט" (Deep State, "ממשלת צללים") או מואשמים בשירות אינטרסים זרים כלשהם), בתחום הקיימות בכלל ובתחום האקלים בפרט, ובאימוץ עמדות המכחישות את משבר האקלים ואת תרומת האדם לכך. שיח כזה בהקשר של משבר האקלים בולט במיוחד בארצות הברית, בעיקר בקרב תומכי המפלגה הרפובליקנית: בשנת 2022 ראו 78% מהדמוקרטים בארצות הברית במשבר האקלים איום גדול על המדינה, לעומת 23% בלבד מהרפובליקנים (Tyson et al., 2023). במקרים רבים תנועות פופוליסטיות ומנהיגים פופוליסטים ואנטי-דמוקרטים מקדמים מדיניות המחמירה משברים סביבתיים, בין היתר, בשל זיקתם לתאגידים שירוויחו מדה-רגולציה בתחום זה (Darian-Smith, 2023), או כאמור בעזרת "ניצול" חוסר שביעות רצון של ציבורים רחבים מההשפעות קצרות הטווח של מדיניות שנועדה לקדם קיימות, כמו עליית מחירים (Benson et al., 2023). הפופוליזם מתאפיין גם בנטיות לאומניות ובעוינות לגלובליזציה – מה שפוגע במאבק למען קיימות, שהוא מאבק גלובלי במהותו ומצריך שיתופי פעולה חוצי מדינות ולאומים. לפי שעה הדוגמה המובהקת ביותר לפגיעה של מגמות הנסיגה הדמוקרטית בקיימות היא הצעדים שקידם הנשיא טראמפ לאחר שובו לבית הלבן ב-2025, ובהם ביטול רגולציות סביבתיות בנות עשרות שנים, צמצום כוחה של הסוכנות הפדרלית להגנת הסביבה (EPA) ופרישה מהסכם פריז ומהמחויבות הבינלאומית הנלווית לו.

השיח הפופוליסטי הוא דוגמה לכך שמאפייני תהליך קבלת ההחלטות הדמוקרטי התורמים לקיימות עלולים גם להיות מכשול לקידום מדיניות מקיימת וליישומה. כך, חופש ההתאגדות, חופש ההפגנה ואמצעים נוספים מאפשרים לאזרחים להשפיע על מדיניות הממשלה ויכולים לסייע לאזרחים לעצב את המדיניות

הממשלתית בהתאם לערכי הקיימות. עם זאת, הדמוקרטיה מאפשרת גם לקבוצות בעלות דעות מנוגדות, אנטי-סביבתיות, להשתמש באותם הכלים – לרבות, כאמור, בשיח פופוליסטי – כדי להשפיע על המדיניות בכיוון ההפוך. מקרה מפורסם, שכבר הוזכר קודם לכן, הוא "מחאת האפודים הצהובים" שפרצה בצרפת ב־2018 בעקבות ההחלטה להעלות את מחירי הדלק – מחאה שהובילה בסופו של דבר לביטולו של צעד שהיה אמור להועיל למאבק הסביבתי. דוגמה בולטת נוספת היא הצלחתו של לובי חברות האנרגיה בארצות הברית, באמצעות צעדים כמו הפצת מידע כוזב בנוגע למשבר האקלים והפעלת לחץ על מקבלי החלטות, לעכב מאוד את המאבק בהתחממות הגלובלית (Supran & Oreskes, 2017; Franta, 2022).

אתגר נוסף ביישום של מדיניות מקיימת במדינות דמוקרטיות נובע ממבנה התמריצים המאפיין את צורת המשטר הדמוקרטי. מכיוון שמערכות בחירות בדמוקרטיות מתקיימות בהגדרה בכל כמה שנים, למנהיגים יש תמריץ לתעדף התמודדות עם בעיות הרלוונטיות לטווח הזמן הקצר שפתרון יורגש בקרב ציבור הבוחרים שלהם כבר במהלך הקדנציה שלהם (Povitkina, 2018). צעדי מדיניות בתחום הקיימות טומנים בחובם בהכרח הצבת מגבלות על ניצול המשאבים בהווה לטובת הדורות הבאים. במילים אחרות, מבנה ההשקעה והתגמול המאפיין צעדי מדיניות מתחום הקיימות אינו עולה בקנה אחד עם התמריצים העומדים בפני מקבלי החלטות במדינות דמוקרטיות (Giddens, 2009). בעיה נוספת היא שביחס לשיטות משטר אחרות, דמוקרטיה מאופיינת בחילופי שלטון תכופים העשויים להוביל למדיניות לא עקבית ולפגוע ביישום של תהליכים ארוכי טווח. דרך אחת להתמודד עם שתי הבעיות האלה היא חקיקה של חוקי אקלים שיגבילו במידה מסוימת את החופש הניתן למקבלי ההחלטות בכל רגע נתון, ויחייבו את הממשלה לפעול על פי אותו הגיון מסדר לאורך זמן (Lindvall, 2021). עדויות אמפיריות מראות שחקיקה של חוקי אקלים כאלה מובילה להפחתה של ממש בפליטות גזי חממה בטווח הקצר והארוך (Eskander & Fankhauser, 2020).

כמו כן, אף שלהלכה תהליך קבלת החלטות מבוזר המאפיין משטרים דמוקרטיים צפוי להניב פתרונות מוצלחים יותר לבעיות מורכבות, למעשה ריבוי השחקנים מסרבל ומאריך מאוד את משך תהליך קבלת ההחלטות. כמו כן, במדינות דמוקרטיות יש מגוונים שמטרתם להגן על זכויות הפרט וזכויות

קניין, כמו חוקה ובית משפט עליון. אולם, רבים מצעדי המדיניות שמטרתם להיאבק במשבר האקלים טומנים בחובם גם פגיעה מסוימת בזכויות של פרטים חלשים או קבוצות חברתיות, לפחות בטווח הקצר. למשל, כלכלנים מסכימים שמס פחמן, אחד מכלי המדיניות הבולטים לצמצום פליטות של גזי חממה, הוא מטבעו מס רגרסיבי, כלומר מס הפוגע יותר באוכלוסיות מוחלשות, ובהיעדר התערבות נוספת צפוי להגדיל את הפערים בחברה (אבירס-ניצן ופורת הירש 2024). לפיכך, המנגנונים שמטרתם להגן על זכויות האלה יכולים להכשיל, או לכל הפחות לעכב, יישום של מדיניות בת-קיימא, למשל דרך עתירות לבתי המשפט העליון נגד מדיניות כזאת בטענה לפגיעה בזכות הקניין.

מכל הסיבות האלה, ובמיוחד מכיוון שבקהילה המדעית מסכימים שהתחממות הגלובלית היא בעיה המצריכה פעולה מיידית, הסרבול וחוסר היציבות בתהליך קבלת ההחלטות והקושי שמציבים המנגנונים להגנה על זכויות הם בעייתיים במיוחד. בהקשר הזה יצוין שחוקרים אחדים זוקפים את ההצלחה היחסית של סין ביישום של מדיניות סביבתית לזכותו של המשטר האוטוריטרי במדינה (Gilley, 2012)⁵. כך היה גם בהתמודדותה של סין עם מגפת הקורונה – סין הצליחה לבלום את המגפה, אם כי במחיר פגיעה ניכרת בזכויות האדם. הוגים מסוימים הרחיקו לכת עד כדי תמיכה בכינונו של משטר אוטוריטרי סביבתי (Eco-authoritarianism) שיוכל לקדם מדיניות סביבתית באין מפריע, גם אם מדיניות זו תוביל לפגיעה של ממש בזכויותיהם ובחירותיהם של האזרחים (ראו למשל (Opahls, 1977; Shearman & Smith, 2007; Beeson, 2010).

ביקורת מרכזית אחרת על יכולתן של דמוקרטיות ליברליות להתמודד עם משבר האקלים בפרט, ועם קידום מדיניות סביבתית מקיימת בכלל, נוגעת לאי-שוויון כלכלי-חברתי ולקפיטליזם. הטענה כאן אינה שהדמוקרטיה הליברלית סובלת מ"עודף דמוקרטיה" המקשה עליה לקדם צעדים קיצוניים במהירות, אלא שהיא סובלת מ"גירעון דמוקרטי" (democratic deficit) דווקא, ובמיוחד מייצוג-חסר

5 יש להזכיר שלמרות הקידום המהיר של מדיניות מקיימת במדינה, המצב הסביבתי בסין הוא מהגרועים בעולם. למשל, ב־2023 היו רמות הפליטה של פחמן דו-חמצני לאטמוספירה בסין הגבוהות בעולם, ובשנת 2021 היה מספר מקרי המוות בסין בשל זיהום אוויר הגבוה בעולם (Ritchie & Roser, 2020; Statista, 2021).

ולא אפקטיבי של אינטרסים של שכבות מוחלשות, ולעומתו מייצוגי-יתר של אינטרסים של אליטות כלכליות-חברתיות.

אומנם את הטענה שהדמוקרטיה הליברלית מתקיימת במסגרת של מערכת קפיטליסטית משמיעים גם חוקרים שאינם עוסקים בקיימות, אבל בהקשר הספציפי של קיימות נטען שההטיות האלה, לטובת האליטות הכלכליות, מקשות מאוד על הדמוקרטיה הליברלית לקדם קיימות באופן אפקטיבי. לדוגמה, משום שהפגיעה בקיימות משפיעה בראש ובראשונה על קבוצות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, שבדמוקרטיה ליברלית השפעתן על סדר היום ועל קבלת ההחלטות מצומצמת (ולהיפך, שמאמצים לקידום קיימות צפויים לפגוע בטווח הקצר במיוחד בבעלי הון ובאליטות אחרות), או משום שהמערכת הכלכלית הקפיטליסטית הקיימת מתעדפת אינטרסים קצרי טווח של רווח כלכלי על פני השלכות חברתיות וסביבתיות ארוכות טווח, בניגוד מוחלט לעיקרון של צדק בין-דורי. ראוי לציין, עם זאת, שהקשר התאורטי בין אי-שוויון כלכלי לפגיעה בסביבה שנוי במחלוקת (ראו למשל, Berthe & Elie, 2015).

ביקורות ברוח זו על הדמוקרטיה הליברלית נשמעת מזרמים המכונים אקו-סוציאליסטיים, ולעיתים אקו-מרקסיסטיים (לדיון ראו Vlachou, 2004). גישה אחרת, שלא נרחיב עליה כאן, מכונה "פוסט-קולוניאליזם סביבתי", והיא מתמקדת באופן שבו מדינות מפותחות ממשיכות לפגוע בסביבה במדינות מתפתחות, למשל דרך ניצול משאבי הטבע שלהן, כדי לספק מענה לצורכי המדינות המפותחות). כמה חוקרים המשתייכים לאחד מהזרמים האלה מציעים פתרונות מתונים, כלומר הם טוענים שאפשר לשפר את יכולתן של דמוקרטיות ליברליות לקדם קיימות "מבפנים", באמצעים דמוקרטיים, בלי לקרוא תיגר על עקרונות השיטה הדמוקרטית-ליברלית או הקפיטליסטית. למשל דרך חיזוק מנגנונים לשיתוף ציבור (גם ובמיוחד בהקשר של ציבורים מוחלשים הנפגעים ממשבר האקלים), או באמצעים כלכליים, כמו הגברת הרגולציה ושינוי מערך התמריצים של עסקים (למשל, הטלת מיסוי מוגדל על פעילות ומוצרים הפוגעים בסביבה) וצעדי מדיניות שיצמצמו במידת-מה את אי-השוויון החברתי-כלכלי. אבל יש חוקרים המגיעים למסקנה רדיקלית יותר. לטענתם, כדי לשמור על קיימות יש לתקן את השיטה במהותה, הן הכלכלית

והן הדמוקרטיות, כדי שתעדיף צדק סביבתי גם במחיר פגיעה בעקרונות דמוקרטיים-ליברליים מסוימים; למשל, בעזרת הלאמת משאבי טבע, חלוקה מחדש של המשאבים בחברה או הגבלות משמעותיות אחרות על עסקים ועל בעלי הון – צעדים העלולים לפגוע בזכות הקניין, הנחשבת זכות יסוד בדמוקרטיה ליברלית.

3.3.2. מחקרים אמפיריים

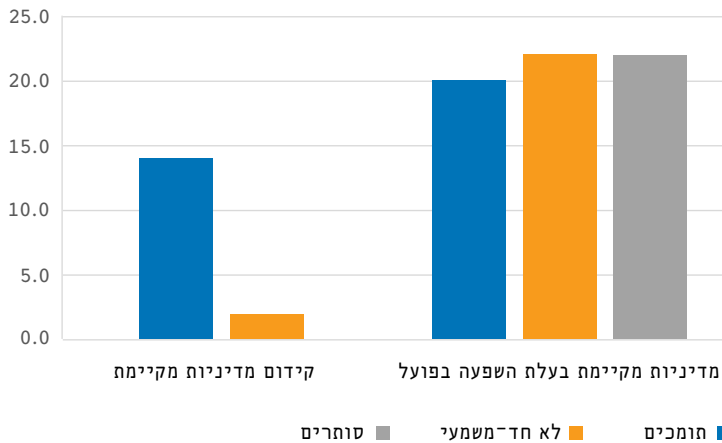
כפי שהראנו לעיל, מבנה המשטר והערכים שבבסיס הדמוקרטיות הליברליות יוצרים הזדמנויות לקידום של מדיניות מקיימת, וגם מאתגרים אותה. נשאלת אפוא השאלה: האם בשקלול כל ההשפעות האלה דמוקרטיות ליברליות אכן מתפקדות טוב יותר בקידום מדיניות סביבתית ומקיימת בהשוואה למדינות שיש בהן צורות משטר אחרות?

מטא־סקירה שבחנה עשרות מחקרים אמפיריים שחקרו את הקשר בין צורת משטר לבין התמודדות עם משבר האקלים מצאה שמדינות דמוקרטיות אומנם מוצלחות יותר בקידום של מדיניות אקלים, אך אין עדויות חד־משמעיות שהן אכן מצליחות לצמצם את ההשפעה של הנעשה בשטחן ובהשפעתן על קצב התחממות הגלובלית (Ward, 2008). כך, מדינות דמוקרטיות נוטות לנקוט צעדי מדיניות סביבתיים, לחוקק חוקים בתחום האקלים ולחתום על אמנות בינלאומיות מחייבות, אך מחקרים שנערכו בנושא מציגים ממצאים סותרים בנוגע לקשר בין רמת הדמוקרטיה לבין היקף הפליטות של גזי חממה בפועל (Lindvall & Karlsson, 2024).

תרשים 2 מציג את מספר המאמרים שהגיעו למסקנות תומכות, סותרות או שאינן חד־משמעיות בשתי הקביעות האלה: (א) מדינות דמוקרטיות מוצלחות יותר בקידום מדיניות מקיימת. (ב) המדיניות המקיימת שמדינות דמוקרטיות מקדמות מביאה בפועל להשפעות סביבתיות ניכרות יותר.

תרשים 2

ריכוז תוצאות מחקרים שבחנו את הקשר בין דמוקרטיה למדיניות אקלים והפחתת פליטות (מספר המאמרים)

מקור: Lindvall & Karlsson, 2024, p. 90

מחקרים אלו ואחרים חיפשו גם גורמים מסוימים העשויים לשפר את יכולתן של דמוקרטיות להיאבק במשבר האקלים בכלל, ולצמצם פליטות גזי החממה בפרט. שני גורמים כאלה שנמצאו הם:

א. **רמת השחיתות במדינה.** מחקר מקיף שבחן 144 מדינות מצא שככלל יש קשר חיובי בין רמת הדמוקרטיה במדינה לבין הפחתת פליטות של גזי חממה. עם זאת, המחקר מצא שהקשר החיובי בא לידי ביטוי רק במדינות שבהן רמת השחיתות הנתפסת, כלומר רמת השחיתות שתושבי המדינה ומומחים חיצוניים מייחסים למדינה – נמוכה (Povitkina, 2018). מחקרים נוספים בנושא הגיעו גם הם למסקנות דומות (Pellegrini & Gerlagh, 2006; Halkos & Tzeremes, 2013). להשפעה השלילית של שחיתות בהקשר הזה כמה הסברים. למשל, שחיתות עשויה לפגוע במהימנות של מנגנוני הבקרה והפיקוח, ובכך להקשות על המדינה ליישם ביעילות את המדיניות הסביבתית שלה. כמו כן, שחיתות, ובוודאי שחיתות נתפסת, עלולה להפחית את מידת האמון בממשלה, מה

שעשוי להניא חברות משיתוף פעולה עם מדיניות סביבתית שהמדינה מקדמת (Povitkina, 2018).

ב. **שוויון.** אף שכאמור מנקודת מבט תאורטית הקשר בין אי־שוויון כלכלי לפעילות סביבתית שנוי במחלוקת (Berthe & Elie, 2015), בכמה מחקרים נמצא כי מידה גבוהה של אי־שוויון עלולה לפגוע בהצלחתן של מדינות דמוקרטיות ליישם מדיניות סביבתית (טענה זו דומה במידת מה לטענה של האקו־סוציאליסטים שהובאה לעיל). כך, מחקר אמפירי עדכני שבחן את הנושא מצא שדמוקרטיות מוצלחות יותר מאוטוקרטיות בהפחתה של פליטות גזי חממה, ושקשר זה נעלם אם רמת אי־השוויון במדינה גבוהה (Bakaki et al., 2022). מחקרים אחרים הגיעו למסקנה דומה גם הם (Policardo, 2016; You et al., 2022). טיעון אחד שיכול להסביר את הממצאים האלה הוא שבמדינות שבהן רמת אי־השוויון גבוהה, וכוח כלכלי ופוליטי רב מרוכז בידי קבוצה מצומצמת של אנשים (למשל, בעלי מפעלים ותעשיות), לרוב קבוצה זו הם מי שעלולים להיפגע כלכלית מההגבלות על זיהום הסביבה, ולכן הם ינסו לפעול לצמצם אותן (Boyce, 1994).⁶

3.3.3 סיכום

למרות הקשרים המגוונים והמורכבים בין דמוקרטיה ליברלית לקיימות, נראה שרוב העוסקים בתחום, חוקרים ואנשי מעשה כאחד, מסכימים שדמוקרטיה ליברלית היא בכל זאת המשטר המסוגל להתמודד טוב יותר מצורות משטר אחרות עם אתגרים מתחום הקיימות, כגון משבר האקלים: היא עדיפה בהקשר זה על משטרים החווים נסיגה דמוקרטית ועל משטרים אוטוריטריים. אולם לצד זה נראה כי יש גם הסכמה נרחבת שיש לפעול לשיפור ולתיקון המשטרים הדמוקרטיים־ליברליים הקיימים כדי לשפר את יכולתם לקדם קיימות. ואכן, זאת מטרתה של חלק ניכר מפעילותם של ארגוני המגזר החברתי במדינות שונות, שאותה נסקור בפרק הבא, וגם מטרתם של כיווני הפעולה שנמליץ עליהם בסוף המחקר.

6 יש לציין שההנחה שיש מתאם בין רמת ההכנסה לבין מידת התמיכה במדיניות סביבתית שנויה במחלוקת.

פרק ב. סקירה בינלאומית של פעילות המגזר החברתי בממשק שבין דמוקרטיה לקיימות

בפרק הקודם הצגנו את הקשר שבין קיימות לדמוקרטיה ליברלית – הערכים המשותפים, וכן היתרונות והקשיים של משטר דמוקרטי בהתמודדות עם משברים מורכבים כמו משבר האקלים. פרק זה יתמקד בפעילות המגזר החברתי בקידום קיימות ודמוקרטיה הליברלית.

כידוע, נהוג להבחין בין שלושה מגזרים: המגזר הציבורי (הממשלה), המגזר העסקי (עסקים למטרות רווח) והמגזר החברתי – שהגדרתו המדויקת משתנה בין מדינות ותקופות, והוא כולל ארגונים ויוזמות שאינם פועלים למטרות רווח ואינם חלק מהמגזר הציבורי.⁷ מגזר זה מכונה גם "המגזר השלישי", "החברה האזרחית", "המגזר האזרחי", "המגזר הפלורליסטי" ו"המגזר ההתנדבותי"; כל שם מדגיש היבט ייחודי אחר של פעילותו ומאפייניו.

בניגוד למגזר הציבורי, הנתון לעיתים ללחצים פוליטיים, ולמגזר העסקי, המונע משיקולי רווח, המגזר החברתי כפוף פחות למניעים אלו, ולכן יכולתו לפעול מתוך מחויבות ערכית לקידום מטרות ציבוריות גדולה יותר, בדגש על קידום נושאים שלעיתים אינם זוכים לתשומת לב בסדר היום הציבורי. יודגש שרבים מהגופים החברתיים תלויים במידה מסוימת במגזר הציבורי, שכן לא פעם הם עובדים בשיתוף פעולה או בהתקשרות חוזית עם הממשלה. עם זאת, אפשר לומר שעל פי רוב לארגונים במגזר החברתי יש אוטונומיה רבה יותר בבחירת נושאי העיסוק שלהם, ועל כן הם מסוגלים לקדם סוגיות שלא היו מקודמות באמצעות ארגונים מהמגזר הציבורי או הפרטי.

הגופים השייכים למגזר החברתי ורלוונטיים לדיון זה משתייכים לרוב לקטגוריית "קבוצות אינטרס מקדמות", כלומר קבוצות הפועלות לקידום

⁷ יש המכירים גם במגזר רביעי – עסקים הפועלים לקידום מטרות חברתיות, אך עושים זאת למטרות רווח. לא נרחיב על המגזר הזה במסמך זה.

אינטרסים ציבוריים רחבים, כגון שמירה על הסביבה, בניגוד ל"קבוצות אינטרס מגנות", המקדמות אינטרסים צרים של קהלים מסוימים. מכיוון שמדובר בגופים שאינם למטרות רווח, המשאבים שלהם מבוססים על תרומות והתנדבות, אם כי, כאמור, גם הממשלה היא מרכיב חשוב במקורות המימון שלהם. ככלל אפשר לזהות שלושה ערוצי פעולה של הארגונים האלה: מתן מענה לצרכים שהמגזרים האחרים מתקשים לספק; קידום אג'נדות חברתיות באמצעות השפעה על פעילותם של מקבלי החלטות בשלטון המרכזי, בשלטון המקומי ובמגזר הפרטי; ועבודה ישירה מול המגזר הציבורי בתצורה שמזכירה מיקור חוץ.

בעשורים האחרונים ניכרת בישראל ובעולם מגמה של גידול ניכר במספר ארגוני המגזר החברתי (Friesenhahn, 2024), לצד מגמת ירידה בהיקף ההשתתפות הפוליטית הממוסדת, המתבטאת בירידה באחוזי ההצבעה ובהיחלשות הקשר של האזרחים עם המפלגות הפוליטיות (IDEA, 2016). מגמות אלו מדגישות את חשיבותו של המגזר החברתי בהעלאת נושאים שהממשלה אינה מטפלת בהם כראוי לסדר היום הציבורי ובמציאת פתרונות עבורם. אם כן, המגזר החברתי משמש פלטפורמה השתתפותית נוספת ומרכזית שבה האזרחים יכולים להשפיע על האינטרס הציבורי.

בחלוקה גסה אפשר לחלק את ארגוני המגזר החברתי לשתי קטגוריות: ארגונים מממנים, כגון קרנות פילנתרופיות, וארגונים ממומנים⁸, כגון עמותות, מלכ"רים ותנועות אקטיביסטיות. הקרנות מקדמות את האידאולוגיה שלהן באמצעות מתן מענקים לעמותות, והארגונים הממומנים משתמשים במשאבים האלה כדי לפעול בזירות למיניהן ולקדם עשייה בשטח. בפרק זה נתמקד בפעילותם של הארגונים הממומנים, אך בסופו נקדיש חלק גם לדיון קצר בארגונים המממנים.

8 הארגונים הממומנים נחלקים לשני סוגים: "ארגוני שירותים", העוסקים בעיקר בהסברה ובהנגשת תוכן לציבור הרחב, וארגוני "סנגור" או שינוי מדיניות, השואפים להשפיע דרך מנגנוני קבלת ההחלטות במדינה.

1. קידום דמוקרטיה וקיימות – עמותות, מלכ"רים ותנועות

מרבית העמותות, התנועות והמלכ"רים הפועלים לקידום קיימות ודמוקרטיה מתמקדים באחד משני התחומים – קיימות או דמוקרטיה.⁹ עם זאת, כמה ארגונים יוצאי דופן, כמו המלכ"רים Climate Democracy Institute ו-Accountability Counsel, מקדמים את שני התחומים גם יחד. הארגון Westminster Foundation for Democracy, המתמקד בקידום דמוקרטיה, אף מפעיל מחלקה ייעודית לנושאים הנמצאים בממשק שבין דמוקרטיה לקיימות.

מעבר לכך, בפועל, ארגונים רבים המתמקדים במוצהר רק בקיימות, פועלים למעשה בממשק שבין שני התחומים: לשם קידום יעדי הקיימות הם מסתמכים על פרקטיקות דמוקרטיות למיניהן, ובכך תורמים, גם אם בעקיפין, לחיזוק הדמוקרטיה הליברלית. ארגוני קיימות רבים מבקשים להעצים בדרכים מגוונות את ההשפעה של הציבור, במיוחד את השפעתם של ציבורים מוחלשים, על תהליכי קבלת ההחלטות – דרך פרקטיקות כמו סיוע משפטי לאוכלוסיות מוחלשות שנפגעו עקב פגיעה בסביבה, הנגשת מידע לאוכלוסיות כאלה, עידוד מחאות אקטיביות והפגנות או הפגשת נציגי ציבור עם חוקרים ועם מקבלי החלטות. כמו כן, יש ארגונים שקידום הדמוקרטיה הוא היעד המרכזי שלהם, אך בפועל הם עוסקים גם, ואפילו בעיקר, בתחומי הסביבה והקיימות. למשל, ארגונים העוסקים בקידום הליכי דמוקרטיה דיונית כמו אספות אזרחים, שבפועל חלק ניכר מההליכים הדיוניים שהם מקדמים נוגעים להיבטים של קיימות.

הערה חשובה נוספת היא שיש פער מסוים בין ההגדרות המופשטות של דמוקרטיה-ליברלית והגדרותיה במדדים הבינלאומיים לבין פעילותם של רבים מהארגונים בשטח. בהגדרות ובמדדים יחידת הניתוח הבסיסית היא המדינה, אולם פרקטיקות דמוקרטיות רבות המקדמות קיימות מתרחשות ביחידות אחרות – תת-לאומיות או על-לאומיות. בעיקר בולטת הרמה המקומית: הדמוקרטיה המקומית מטפחת מעורבות קהילתית רחבה, מגבירה את

השקיפות והאחריותיות, ומעודדת השתתפות פעילה של האזרחים בקידום קיימות. לכן הרמה המקומית היא זירה חיונית לקידום ערכים של קיימות, לעיתים אף יותר מהרמות הלאומיות והבינלאומיות, שבהן לפרטים אין לעיתים הידע או היכולת להשתתף השתתפות פעילה. גם מבחינת ההשפעה בפועל – לעיתים קרובות לאזרחים קל יותר להשפיע על שינוי מדיניות בתחומי קיימות ברמה המקומית, בעיקר בשאלות נקודתיות מאוד, כמו הדרישה להציב פחי מחזור במקום מסוים. גם פרקטיקות של דמוקרטיה דיונית בענייני קיימות נפוצות במיוחד בזירה המקומית.

לצד זאת, ארגונים מקדמים פרקטיקות דמוקרטיות של שלטון החוק, השתתפות וייצוגיות, גם בזירה הבינלאומית, בפעילותם מול גופים בינלאומיים עסקיים ובין-מדינתיים. הפעילות בזירה הבינלאומית הכרחית לנוכח העובדה שהנזקים של משבר האקלים, וגם הפתרונות לו, חורגים מגבולות המדינה, והם למעשה כלל-עולמיים.

להלן נפרט את הזירות שבהן הארגונים פועלים ואת דרכי הפעולה שלהם. חילקנו את הזירות והפרקטיקות חלוקה גסה לארבע קטגוריות. שתי הקטגוריות הראשונות כוללות פעילות מול מקבלי ההחלטות: הקטגוריה הראשונה היא פרקטיקות המתאפיינות בגישה לעומתית, דרך עתירות לבית משפט והפגנות; והקטגוריה השנייה – פרקטיקות המתאפיינות בשיתוף פעולה עם השלטון. הקטגוריה השלישית כוללת סוגים שונים של הספקת מידע ונתונים (הן לשלטון הן לציבור), והרביעית – עידוד הציבור להשתתפות ולמעורבות פעילה יותר בתחומי הקיימות. עם זאת, ברור שבפועל ההבחנה בין הקטגוריות היא מלאכותית, ולעיתים קרובות קשה לשייך פעילות מסוימת לקטגוריה אחת בלבד.

1.1 פעילות מול השלטון או נגדו

1.1.1. פעילות משפטית

אחד העקרונות היסודיים של דמוקרטיות ליברליות הוא שלטון החוק, ולכן דמוקרטיות ליברליות מתאפיינות במערכת משפט חזקה, עצמאית, שיש בה רכיבים מסוימים של ביקורת שיפוטית וחוקתית על החלטות הרשות המבצעת ועל החקיקה. הציבור הרחב וארגונים יכולים לעשות במערכת המשפט שימוש

גם נגד גורמים מסחריים, ואף נגד הממשלה והפרלמנט, לרבות בסוגיות של קיימות.

שימוש בזירה המשפטית לקידום שינוי חברתי וסביבתי הוא פרקטיקה חשובה בעידוד מדיניות אקלים. בדרך המשפטית אפשר להפעיל לחץ על ממשלות, על חברות ועל אזרחים לפעול על פי תקנים מחמירים ולשמור על הסביבה. דוגמה טובה לכך, שכבר הוזכרה בפרק הראשון, היא פסיקת בית הדין האירופי לזכויות אדם שמדיניות רפה בנושאי קיימות היא פגיעה בזכויות האדם.

לשם כך קיימים שני מנגנונים משפטיים מרכזיים. המנגנון הראשון הוא תביעה לפיצוי כספי על פגיעה שכבר קרתה, או תביעה שגופים שהפרו את הכללים הנוגעים לשמירה על הסביבה יישאו באחריות לנזקים שייגרמו בעתיד. המנגנון השני הוא עתירות המאפשרות לערער על החלטות של רשויות הממשל ועל חוקים שלדעת העותרים פוגעים בזכויות של פרטים או של קבוצות, או עתירות שמטרתן להבטיח כי חוקים ותקנות סביבתיים ייושמו במלואם. דוגמה לכך היא העתירה שהגישה קבוצת אקטיביסטים נגד ממשלת הולנד, שהובילה להכרעת בית המשפט שחייבה את הממשלה לצמצם מאוד את פליטות גזי החממה. תביעה זו, שנודעה בשם פרשת Urgenda¹⁰, הייתה נקודת ציון חשובה במשפט הסביבתי והובילה לעתירות לתביעות דומות ברחבי העולם. כך, בעקבות עתירה שהגישו פעילי סביבה צעירים ב־2021 (*Neubauer, et al. v. Germany*) קבע בית המשפט החוקתי בגרמניה שחוק האקלים של המדינה אינו מגן מספיק על הדורות הבאים. בעקבות זאת התחייבה גרמניה להחמיר את יעדי הפחתת הפליטות שלה.

ארגונים סביבתיים כמו המלכ"ר ClientEarth עושים שימוש הן בתביעות הן בעתירות כדי להגן על זכויות הסביבה ולקדם מדיניות סביבתית תקינה. ClientEarth הוא מלכ"ר משפטי בינלאומי המתמחה בתחום הסביבה. המלכ"ר מגיש תביעות ועתירות נגד ממשלות וגופים פרטיים כדי להבטיח שיעמדו בתקנים הסביבתיים ויקבלו אחריות לפעולותיהם. ארגון זה פועל בתחומים של הפחתת זיהום אוויר, מניעת דיג־יתר ומזעור ההשפעות של שינויי האקלים.

Urgenda Foundation v. Kingdom of the Netherlands (2015). Climate 10
Change Litigation Database

המלכ"ר משלב בין כמה דרכי פעולה, משלב ניסוח החוקים, דרך פרשנותם ויישומם (ראו בהמשך), ועד אכיפתם על ידי בתי המשפט והרשויות הרלוונטיות. רוב הדוגמאות שהוזכרו עד כה עסקו בהליכים משפטיים נגד המדינה, אך חשוב לציין שלא חסרות דוגמאות למאבקים משפטיים בגופים פרטיים המסכנים את הסביבה (לסקירה מקיפה ראו Ganguly et al., 2018; Setzer & Higham, 2023).

1.1.2. מחאות והפגנות

חופש המחאה וההפגנה הוא זכות בסיסית בדמוקרטיה ליברלית. הפגנות מאפשרות לאנשים להביע את דעתם בפומבי, בין היתר כדי ללחוץ על מקבלי ההחלטות ולהשפיע על דעת הקהל. בהקשר של קיימות, הפגנות קוראות לשינוי מדיניות, למשל, לניהול נכון יותר של משאבים או לעצירת פגיעות סביבתיות.

הפגנות הן פרקטיקה מרכזית של תנועות אקטיביסטיות, הן הפגנות מושכות תשומת לב תקשורתית ומאפשרות לנושאים סביבתיים לעלות לראש סדר היום הציבורי. דוגמה לכך היא תנועת Fridays for Future בהובלת גרטה ת'ונברג, שהשתמשה בהפגנות כדי לעורר מודעות גלובלית למאבק בשינויי האקלים.

ארגונים כמו Sierra Club, מהארגונים הסביבתיים הוותיקים והגדולים בארצות הברית, מובילים קמפיינים והפגנות בנושאים מגוונים, החל בהגנה על יערות לאומיים ועד מאבקים לקידום אנרגיה מתחדשת. בדומה, תנועת "המרד בהכחדה" (Extinction Rebellion) משתמשת בדרך הפעולה הזאת כדי להפעיל לחץ על מקבלי החלטות, וכך גם תנועת Sunrise Movement הפועלת לביסוס קהילות אקטיביסטיות מקומיות המשתמשות במחאות כדי לעודד מדיניות אקלימית שוויונית ובת-קיימא.

1.2. שיתוף פעולה בין המגזר החברתי למוסדות שלטון

שיתוף הפעולה בין המגזר החברתי למוסדות שלטון יכול להתבסס על תלות הדדית – שני המגזרים נשענים זה על זה כדי לקדם נושאים משותפים. שיתוף פעולה מקובל ורלוונטי מאוד בתחום הקיימות הוא שימוש של הממשלה בידע המעמיק ובניסיון שצברו ארגוני המגזר החברתי בשטח לשם קידום ויישום מדיניות המותאמת לצורכי הציבור (מה שמחזק בעקיפין את מעורבות הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות).

1.2.1. מעורבות בשינוי מדיניות ומיזמים משותפים

יש דוגמאות רבות לשיתופי פעולה בין המגזרים האלה. דוגמה אחת, שכבר הזכרנו בהקשר של הארגון ClientEarth היא מעורבות של ארגונים בניסוח חוקים והחלטות ממשלה. דוגמה אחרת היא הרשת הבינלאומית ICLEI, הקושרת בין רשויות מקומיות וממשלות ברחבי העולם לארגוני המגזר החברתי לשם יישום תוכניות פעולה אקלימיות וקידום פיתוח עירוני בר-קיימא. דוגמה נוספת היא יוזמת "אתגר בון", שקמה בשיתוף פעולה של ממשלת גרמניה ו־International Union for Conservation of Nature, ומטרתה לשקם 350 מיליון הקטר של יערות וכרמים עד 2030.¹¹ במסגרת יוזמה זו, ארגוני המגזר החברתי משתפים פעולה עם ממשלות בפרויקטים רחבי היקף של ייעור וביזמות קהילתיות לשימור המגוון הביולוגי והפחתת הפגיעה של פליטות פחמן.

1.2.2. ארגון פורומים בהשתתפות מקבלי ההחלטות

הכוונה לפורומים, לרשתות ולאספות שמטרתן להפגיש נציגים ממגזרים שונים עם מקבלי ההחלטות. פורומים אלו כוללים לרוב גורמי מפתח מתחומים מסוימים. The German National Hydrogen Council היא דוגמה לפורום כזה. הפורום מאגד 26 מומחים בתחום המימן ממגזרים שונים, ומטרתו לייעץ למקבלי ההחלטות בגרמניה כיצד לקדם את השימוש באנרגיה ירוקה דרך שימוש במימן ירוק. דוגמה נוספת היא הרשת של Ellen MacArthur Foundation, המאגדת חברות מהתעשייה, רשויות ממשלתיות, ערים וגורמים נוספים, כדי לקדם כלכלה מעגלית, לתת מענה שיסייע בשחרור חסמים שנציגי הסקטורים השונים מעלים.

1.2.3. תוכניות הכשרה למקבלי החלטות

הכשרות המיועדות למקבלי החלטות נועדו להעניק להם ידע וכלים לשילוב עקרונות הקיימות בקביעת מדיניות ציבורית. תוכניות אלו עשויות לכלול, בין השאר, מיומנויות לניהול משאבים בני-קיימא, קידום אנרגיות מתחדשות ושמירה על המגוון האקולוגי. לדוגמה, ארגון People Powered השיק את

11 להרחבה על היוזמה ראו באתר [The Bonn Challenge](#).

התוכנית Climate Democracy Accelerator, המיועדת לפקידים ואחרים העובדים עם משרדים ממשלתיים. התוכנית נמשכת שישה חודשים, ובמהלכם המשתתפים מקבלים כלים לתכנון וליישום מדיניות אקלים מקומית, מתוך הדגשת הקשר שבין אקלים ודמוקרטיה.

1.2.4 חיזוק מוסדות האחראיות

הגופים המכונים accountability offices (רשויות ביקורת ואחריות שלטונית) הם מוסדות ממשלתיים או ציבוריים שתפקידם להבטיח שקיפות, פיקוח ובקרה על פעולות המדינה ועל הגורמים המינהליים למיניהם, כדי להבטיח את מימוש עקרונות הדמוקרטיה ואת השמירה על האינטרס הציבורי. דוגמה לרשות כזאת היא נציבות תלונות הציבור. הרשויות האלה פועלות בשני מישורים: הראשון, סקירת תלונה, שבמהלכה נבדק אם מוסד ציבורי הפר בפעולותיו את המדיניות או את הנהלים שלו. השני, הליך יישוב מחלוקות, שבו מתנהל דיאלוג בין הקהילה הנפגעת לבין הגורמים המעורבים בפרויקט, אגב שיתוף מידע, שימוש במומחים וניהול משא ומתן. רשויות אלו מאפשרות לקבוצות מוחלשות שנפגעו מהשפעות סביבתיות שליליות לתבוע את זכויותיהן, ובכך הם מגשרים על הפער בין האזרחים לבין מוקדי קבלת ההחלטות.

הארגון Accountability Counsel, שכבר הוזכר בסקירה זו, פועל כדי לבסס ולחזק רשויות ביקורת ואחריות שלטונית, בדגש על נושאי קיימות, מתוך הבנה שרשויות אלו הן אבן יסוד בקידום דמוקרטיה וצדק סביבתי. דוגמה לפעילות הארגון ניתן לראות במקסיקו. בשנת 2010 סייע Accountability Counsel לקבוצות מקומיות להגיש תלונה לגוף בממשל האמריקאי העוסק בהשקעות פרטיות במדיניות זרות (OPIC), מכיוון שהוא מימן פרויקט שגרם לפגיעה בקבוצות אלו. מטרת הפרויקט הייתה להסב את הסכר הקיים באזור למפעל הידרו-חשמלי, אך הוא גרם לנזקים גדולים לקהילות המקומיות במקסיקו, למשל, לזיהום מי שתייה, לפגיעה בבתים ולשיבוש מקורות הפרנסה. נוסף על כך, הקהילות לא קיבלו מידע מספק ולא נערכו עימן התייעצויות בנוגע להשפעות הסביבתיות והבריאותיות של הפרויקט. תהליך תיווך, שבמהלכו ניתנה לקהילות הנפגעות האפשרות להביע את עמדותיהן בבטחה, הוביל להחלטה לעצור את הפרויקט ולהגן על מקורות מים חיוניים. מקרה זה נחשב ניצחון משמעותי לזכויות המקומיים, שכן זו הייתה אחת הפעמים הראשונות

שבהן הצליחו קהילות להשתמש בתהליך יישוב סכסוכים כדי לדרוש את זכותן להסכמה חופשית, מוקדמת ומודעת.

1.3 הספקת ידע ונתונים

1.3.1 קמפיינים ציבוריים

חלק מחופש הביטוי, שהוא מרכיב מרכזי בדמוקרטיה ליברלית, הוא היכולת של פרטים וארגונים לנהל ולהפיץ קמפיינים בפלטפורמות השונות, כמו פרסומים בטלוויזיה, בסרטוני רשת, כרזות ומודעות ברשתות החברתיות, כדי להעלות את המודעות לנושאים למיניהם. הקמפיינים בתחום הקיימות מבקשים להגיש מידע בדרך ברורה ומושכת, ולהציג לציבור את ההשפעות של בעיות סביבתיות על חייהם, בין השאר על ידי העלאת המודעות לאופן שבו פעולות היום-יום שלהם משפיעות על הסביבה. לדוגמה, קמפיינים המדגישים את חשיבות המחזור, הפחתת השימוש בפלסטיק והמעבר לאנרגיות מתחדשות מסבירים כיצד אפשר לשנות הרגלים ולעודד קיימות. בשנים האחרונות המדיה החברתית היא פלטפורמה נגישה במיוחד, המאפשרת הפצה מהירה של מידע והשפעה על קהלים גדולים. קמפיינים גם מעודדים אזרחים להשתתף בפעולות דמוקרטיות אחרות, כמו הפגנות ופעילויות אזרחיות נוספות.

לדוגמה, המלכ"ר Climate Democracy Initiative, הפועל בארצות הברית, שואף לספק לאזרחים מידע על הקשר בין דמוקרטיה למדיניות האקלים כדי לעודד השתתפות של אזרחים בזירה הפוליטית. הארגון מציע סדרה של סרטונים ביוטיוב, ספרים והסככים העוסקים בדמוקרטיה, במדיניות אקלים ובקשר ביניהן. גם הארגון The Nature Conservancy משתמש במדיה חברתית כדי להפיץ תכנים של קיימות ולהעלות מודעות למשבר האקלים בקרב צעירים כדי לעודד אותם לדרוש ממקבלי החלטות לפעול.

1.3.2 שקיפות והנגשת מידע

שקיפות ונגישות למידע נחשבים כיום ערכים דמוקרטיים-ליברליים מובהקים: הן מתוך התפיסה הנורמטיבית שהמידע "שייך לציבור", הן משום שכאשר הציבור מעורב ומודע לנעשה הוא יכול לפעול פעולה מושכלת יותר, לעקוב אחר התנהלות השלטון ולדרוש אחריות מהגופים השלטוניים. בהקשר זה, דרך פעולה נפוצה בארגונים הפועלים לקידום מדיניות אקלים הן יצירת מקורות ידע

נגישים והנגשת מקורות מידע למקבלי החלטות, לציבור ולגורמים רלוונטיים נוספים. מקורות מידע כאלה מאפשרים לציבור הרחב גישה לידע חיוני בנוגע למשאבים הסביבתיים, מצב שינוי האקלים והמדיניות הממשלתית בתחומים אלו. אחת הדרכים היעילות לקדם שקיפות היא הקמת פורטלים ייעודיים, שיכילו מידע מפורט על פעילות הממשלה, על תקציבים ועל תוצאות תהליכי קבלת החלטות, וכן מידע על חברות פרטיות המשפיעות על המרחב הציבורי, ובעיקר על ענייני אקלים וסביבה.

מדינות רבות בעולם משתמשות כיום במנגנונים וולונטריים לדיווח על פליטות גזי חממה כדי להוביל להפחתתם, ובשנת 2010 השיקה גם ממשלת ישראל מנגנון וולונטרי לדיווח על פליטות גזי חממה (אבירם-ניצן ופופליקר, 2024). אך זו פרקטיקה נפוצה גם בקרב ארגוני המגזר החברתי. למשל, תוכנית המחקר של העמותה Accountability Counsel נועדה לתמוך בתנועה לקידום שקיפות ואחריות במימון בינלאומי. המחקרים שעורכים בארגון חושפים תבניות המאפשרות לאנשי מקצוע, לקובעי מדיניות ולמוסדות להבין אילו פרקטיקות מומלצות בסוגיות סביבתיות והיכן נדרשים שיפורים. כחלק מתוכנית זו, הקימה העמותה מאגר מידע אינטראקטיבי, הכולל את כל התלונות הקהילתיות שהוגשו אי פעם לרשויות הביקורת ברחבי העולם.

דוגמה אחרת היא המלכ"ר Woodwell Climate Research Center – מכון מחקר בינלאומי הפועל לספק ידע וכלים מדעיים להתמודדות עם השפעות משבר האקלים. המרכז עוסק במחקר ובפיתוח פתרונות המסייעים בהפחתת פליטות גזי חממה ובהגנה על מערכות אקולוגיות חיוניות. הוא פועל בשיתוף פעולה עם ממשלות, עם עסקים ועם ארגונים בינלאומיים, ומיישם את ממצאיו במדיניות אקלימית ובפעולה גלובלית. מדעני הארגון משתתפים בעדויות בפני ועדות הממשל האמריקאי, כמו ועדת המדע, החלל והטכנולוגיה של בית הנבחרים האמריקאי, ומקיימים תדריכים תכופים לצוותי הקונגרס.

ארגון נוסף הוא Fearless Cities המאחד אקטיביסטים, ארגונים, יועצים וראשי מועצות מקומיות כדי ליצור תנועה המקדמת העברת ידע למען קידום הדמוקרטיה במרחב הציבורי העירוני, מתוך התמקדות בכלכלה בת־קיימא. הארגון השיק ספר ובו כלים ודוגמאות לערים שהשתמשו בפרקטיקות

דמוקרטיות לעיצוב מדיניות עירונית, והוא מספק הנחיות לערים המעוניינות לשלב עקרונות של דמוקרטיה מקומית בתהליכי קבלת ההחלטות שלהן.

1.4. עידוד השתתפות ומעורבות ציבורית פעילה

1.4.1. דמוקרטיה דיונית

דמוקרטיה דיונית (Deliberative Democracy) היא פרקטיקה שמטרתה לשלב אזרחים בתהליך קבלת החלטות, בעיקר בנושאים המשפיע על חיי היום-יום של האזרחים ועל סביבתם הקרובה – כמו תחומי קיימות. לכן, פרקטיקה זו נהוגה בעיקר בסוגיות הקשורות לשלטון התת-לאומי (אזורי או מקומי). דמוקרטיה דיונית באה לידי ביטוי בהקשר של קיימות בעיקר במנגנוני שיתוף ציבור בקבלת החלטות. כך, למשל, התוכנית האסטרטגית של העיר מלבורן באוסטרליה הכוללת התייחסות נרחבת לקיימות, גובשה מתוך התייעצות מתמשכת עם תושבי העיר (City of Melbourne, 2016). זאת רק דוגמה אחת מיני רבות למקרים שבהן המדיניות הסביבתית העירונית או הארצית גובשה בשיתוף האזרחים עצמם.

בתוך כך, אמצעי דמוקרטי התופס תאוצה בעשור האחרון הוא אספות אזרחים. מדובר בתהליך שבמסגרתו נבחרות קבוצות מגוונות של אזרחים כדי לייצג את כלל הציבור, ומתכנסות לדון בנושאים מסוימים. מאפיין מרכזי של אספות אזרחים הוא הייצוג המגוון של האוכלוסייה: אזרחים מכל רובדי החברה משתתפים בדיונים, כדי להבטיח שכלל הקולות ישמעו, ולא רק קולותיהם של בעלי עניין וכו'. במהלך הדיונים המשתתפים נחשפים למידע מקצועי רלוונטי, למשל בנושאים כמו שינויי אקלים, מדיניות סביבתית ותחבורה; ולאחר מכן הם דנים במידע ומפתחים הצעות ופתרונות. הדגש בתהליכים אלו הוא על יצירת שיח ציבורי מעמיק, שבו לכל משתתף יש הזדמנות להביע את עמדתו, לדון בפתרונות ולגבש המלצות על בסיס שיקול דעת משותף.

תהליכי דמוקרטיה דיונית מאפשרים להתמודד עם בעיות הנוגעות לקיימות בדרך דמוקרטית, על ידי שילוב הציבור בהחלטות הנוגעות לנושאים כמו ניצול משאבים, זיהום ושינויי אקלים. דוגמה לכך היא אספת האזרחים שקמה ביוזמתו של נשיא צרפת, עמנואל מקרון, בתגובה למחאת "האפודים הצהובים" שהזכרה קודם לכן. האספה הורכבה מ־150 אזרחים צרפתיים שנבחרו באקראי,

והיא התכנסה שמונה פעמים בין 2019 ל-2021. חברי האספה נחשפו לתכנים מדעיים הנוגעים למשבר האקלים ולאחר מכן חולקו לקבוצות עבודה שעסקו בנושאים ממוקדים, כמו דיור, תחבורה ומזון. בסיומו של התהליך גיבשה האספה כ-150 המלצות לפעולה, ונכון לשנת 2023 כ-67% מההמלצות האלה הוטמעו במלואן או בחלקן במדיניות הממשלה (מטר ואחרים, 2023). כאמור, תהליכי דמוקרטיה דיונית רבים בתחום הקיימות מתמקדים ברמה המקומית, כמו אספות האזרחים שהתקיימו בערים גונסק שבפולין ואוקספורד שבבריטניה (שם).

דמוקרטיה דיונית יכולה להוות אלטרנטיבה למודל המקובל של "דמוקרטיה ייצוגית", אך בדרך כלל היא נחשבת כלי משלים בלבד, המחזק עקרונות דמוקרטיים-ליברליים שאינם ממומשים במלואם במסגרת הדמוקרטיה הייצוגית, כמו השתתפות, שוויון ושקיפות. לפי המצדדים בתהליכים כאלה, יש להם פוטנציאל גדול – הם מגבירים את אמון הציבור במערכת הפוליטית, מעודדים קבלת אחריות מצד מקבלי ההחלטות, מסייעים במציאת פתרונות סביבתיים מבוססי ידע ותורמים לקידום מדיניות סביבתית בת-קיימא וצודקת. עם זאת, יש המבקרים את ההליכים הדיוניים בטענה שהם מעוררים ציפיות בקרב המשתתפים להשפעה ממשית על ההחלטות, ואם ציפיות אלו אינן מתממשות, אמון הציבור עלול להיפגע. בהקשר הזה, דמוקרטיה דיונית מיושמת הן בגופים ממשלתיים והן בגופים אזרחיים – ואף שבשני המקרים אין הבטחה שהתהליכים אכן ישפיעו על ההחלטות שהשלטונות יקבלו, אם הדיון מגיע "מלמטה", כלומר ביוזמה אזרחית, יכולת ההשפעה בפועל מוטלת בספק במיוחד. נוסף על כך, למרות המאמצים לשלב מגוון רחב של קולות, לא פעם קבוצות מסוימות אינן זוכות לייצוג הולם בדיונים האלה.

1.4.2. חיזוק אוכלוסיות מוחלשות

חיזוק אוכלוסיות מוחלשות הוא מרכיב חיוני בדמוקרטיה ליברלית, שכן היא מבוססת על שוויון, על זכויות אדם ועל השתתפות רחבה בתהליכי קבלת החלטות. בדמוקרטיה ליברלית ההעצמה של קהילות מוחלשות מאפשרת להן להשתתף השתתפות פעילה ובלתי תלויה בזירה הפוליטית והחברתית, ובכך להבטיח שהקול שלהן יישמע ושהמדיניות הציבורית תשרת גם את האינטרסים שלהן. מתן כלים ומשאבים לאוכלוסיות אלו לא רק משפר את רווחתן, אלא גם

מחזק את ערכי השקיפות, השיתוף והאחריותיות, שהם מאבני יסוד של משטר דמוקרטי ליברלי.

כך, הארגון Accountability Counsel מתמקד בשלושה צירים המשלימים זה את זה: חיזוק קהילות מוחלשות, הקמת רשויות לטיפול בתלונות הציבור ויצירת מקורות מידע. מטרתו אלו שזורות יחד בקידום ערכים דמוקרטיים-ליברליים, מתוך דגש על עיסוק בנושאים של זכויות אדם וסביבה.

בציר העצמת הקהילות המוחלשות, הארגון אינו יוזם פנייה לקהילות, אלא נענה לפניות המתקבלות מהן. תחילת התהליך כוללת פגישה עם חברי הקהילה לגיבוש אסטרטגיה משותפת, ולאחר מכן נערכות הדרכות על זכויות אדם והפרות סביבתיות הקשורות לפרויקטים במימון בינלאומי. אם הקהילה בוחרת להגיש תלונה לרשות ביקורת ואחריות בינלאומית או מקומית, הארגון מסייע במחקר, בניסוח התלונה ובהגשתה, ומלווה את הקהילה לאורך תהליך יישוב המחלוקות או בדיקת ההתאמות. הארגון מחויב להבטיח שההסכמים שהושגו יתורגמו לתוכניות פעולה מעשיות, והוא ממשיך לתמוך בקהילות גם לאחר סיום ההליכים הפורמליים, כדי להביא לשינוי ממשי בשטח.

הארגון משלב את הקהילה בתהליכי קבלת החלטות הנוגעים למשאבי הסביבה שלהן. שילוב זה כולל הקניית ידע וכלים לפיתוח תהליכים מקומיים שבהם הקהילה משתתפת בדיונים על ניהול משאבים מקומיים, כמו מים, קרקע ואנרגיה. מעורבות זו מאפשרת לקהילות להשתתף במניעת נזק סביבתי ולהשמיע את קולן בדיונים שבהם מקבלים החלטות המשפיעות ישירות על חייהן.

דוגמה מובהקת לפעילותו של הארגון (שקשורה גם לפעילות שלו מול רשויות אחריות ציבורית) הייתה בפפואה גינאה החדשה. בשנים 1992-2009 מימן הבנק העולמי פרויקטים במחוז אורו, שכללו נטיעת דקלים להפקת שמן ולקידום סלילת כבישים. הפרויקטים האלה, שנועדו לצמצום העוני, גרמו לבעיות חמורות, כגון חוסר ביטחון תזונתי, סכסוכי קרקעות, כריתת יערות והידרדרות בריאותית בקהילה המקומית. במקום לתרום לפיתוח הקהילות, הפרויקטים יצרו תלות כלכלית בחברות פרטיות ובמחירי שמן הדקל העולמיים, והכבישים המובטחים כלל לא נסללו. Accountability Counsel, בשיתוף גופים מקומיים,

סייע לקהילה להגיש תלונה לגוף הפיקוח של הבנק העולמי ב־2009. החקירה שנערכה בעקבות התלונה חשפה הפרות רבות של מדיניות הבנק העולמי, שהובילו לנזק חמור לקהילה המקומית. בעקבות זאת נאלץ הבנק לגבש תוכנית פעולה לתיקון הנזקים. לאחר מכן, בשנים 2009–2014, המשיך הארגון לעקוב אחר יישום תוכנית הפעולה שנקבעה. הארגון דאג להדגיש את ההפרות שנעשו, דרש מהבנק העולמי לתקן את הנזקים שנגרמו, ופיקח על התקדמות תוכנית השיקום. בזכות המאמצים המתמשכים של הארגון הצליחו הקהילות המקומיות להבטיח שהנזקים שנגרמו להן יטופלו, ושהפרויקטים ייבחנו מחדש כדי למנוע פגיעות עתידיות.

1.4.3 תוכניות הכשרה לציבור

לצד הכשרות למקבלי החלטות, מתקיימות גם הכשרות המיועדות לחיזוק ופיתוח מנהיגים מקומיים. תוכניות כאלה, במיוחד אם הן מיועדות לנציגי קבוצות מוחלשות, מקדמות ייצוגיות והשתתפות ועשויות להגביר את ההיענות של הפוליטיקאים לצורכי הציבור. לדוגמה, המלכ"ר שצוין לעיל, Climate Democracy Initiative, פועל גם במישור זה והקים תוכניות הכשרה לצעירים מאזורי הכפר בקולורדו. המשתתפים בתוכנית שומעים הרצאות ממרצים מאוניברסיטאות, לומדים למידה מעשית ומשתתפים בפרויקטים קהילתיים, כדי לפתח את הידע ואת כישורי המנהיגות שלהם, ולהופכם למנהיגים סביבתיים שיקדמו את תחומי הקיימות בקהילותיהם. הארגון Climate Leadership Initiative מספק הכשרות לצעירים מכמה מדינות בדרום הגלובלי כדי לטפח דור חדש של מנהיגים בתחום האקלים במדינות הצפויות להיפגע במיוחד מנזקי המשבר הסביבתי. ההכשרות כוללת, בין היתר, היכרות עם מונחי מפתח ממדעי כדור הארץ, משפט סביבתי ומדעי המדינה, וגם סדנאות גישור ופיתוח חוסן מנטלי.

אפיק מרכזי להכשרה סביבתית הוא מערכת החינוך הפורמלית. כך, למשל, בגרמניה בתי ספר רבים במדינה מוגדרים בתי ספר סביבתיים (Umweltschule). בתי הספר האלה מיישמים תוכניות של חינוך סביבתי דרך למידה על נושאים כמו משבר האקלים, וגם דרך פרויקטים מעשיים, כמו גינות אקולוגיות בשטחי בית הספר, עידוד התלמידים לצמצם פסולת והתקנת לוחות סולאריים על גגות בתי הספר. מדינה בולטת נוספת בהקשר הזה היא שוודיה, שבה תלמידים

נחשפים לתכנים הנוגעים לשמירה על הסביבה במערכת החינוך הפורמלית, מגן הילדים ועד סיום התיכון.

2. קידום דמוקרטיה וקיימות - קרנות

קרנות פילנתרופיות ממלאות תפקיד מהותי בקידום אג'נדות חברתיות וסביבתיות. באמצעות תמיכה אסטרטגית, הן מנתבות משאבים לפרויקטים המתמודדים עם אתגרים מגוונים, כמו שינויי אקלים, חיזוק מערכות דמוקרטיות וקידום צדק חברתי. יתרון של הקרנות נעוץ ביכולתן לפעול מחוץ למגבלות השלטוניות והכלכליות (או לפחות בהשפעה ממצמצמת של מגבלות אלו), מה שמאפשר להן גמישות במתן מענקים לנושאים שאינם זוכים לתשומת לב או שאין אינטרס כלכלי לקדם אותם. כמו כן, מכיוון שבדרך כלל שיקולים כמו מועדי מערכות בחירות או מחזורי עסקים קצרי טווח מעסיקים פחות את הקרנות הפילנתרופיות, יש ביכולתן לבנות תוכניות אסטרטגיות לטווח ארוך. נוסף על כך, לרוב קרנות הן יעילות למדי בקידום של שיתופי פעולה בין גורמים מרקעים וממגזרים שונים, כמו למשל המגזר העסקי, המגזר הציבורי, האקדמיה ומקבלי החלטות.

אפשר אף לראות בקרנות ערוץ לחלוקה מחדש של משאבים – הן מעבירות משאבים מתורמים לקהלים רחבים, ובמיוחד לאוכלוסיות מוחלשות. בכך הקרנות משלימות את מנגנוני המיסוי בחלוקה לאומית מחדשת של ההון (ברנר ואחרים, 2010). כמו כן, קרנות פילנתרופיות הן מקור חשוב לעידוד חדשנות. בזכות עצמאותן הכלכלית, הן מאפשרות לארגונים חברתיים ליזום פרויקטים נועזים ולפעול באפיקים שאינם רווחיים בהכרח, ובכך תורמות לפיתוח פתרונות חדשניים ופורצי דרך (שם). הקרנות גם משפיעות על שינויי מדיניות ועל תהליכים חברתיים דרך שיתופי פעולה עם קהילות ועם ארגוני המגזר החברתי, מתוך מתן כלים להעצמתם.

שיעור התרומות של קרנות לנושאים הקשורים בקיימות ובדמוקרטיה מצומצם למדי. תחומים כמו חינוך, בריאות ורווחה חברתית מקבלים את רוב התרומות, ואילו קיימות ודמוקרטיה נותרות מאחור: בארצות הברית, בכל שנה בין 2020 ל-2023, הופנו רק פחות מ-2% מהתרומות לנושאים סביבתיים, ובשנת

2022 הופנו רק 0.7% מהתרומות למלכ"רים העוסקים בקידום הדמוקרטיה (ClimateWorks Foundation, 2021, 2022, 2023, 2024; Democracy Fund, 2024). בישראל המגמה דומה: רוב התרומות הפילנתרופיות מופנות לתחומים כמו בריאות, חינוך, מחקר ושירותי רווחה. בניכוי קופות החולים ובתי החולים, בשנת 2022 יועדו רק 0.5% מהתרומות למלכ"רים הפועלים בתחום הסביבה, בעוד 2.2% מההכנסות הופנו למוסדות העוסקים בסגור ובפוליטיקה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2023). נוסף על כך, אף שקרנות רבות שואפות לקדם גם דמוקרטיה וגם קיימות, מרביתן אינן משקיעות בארגונים המבקשים לחבר בין שני התחומים, אלא תומכות בארגונים נפרדים: ארגונים שמטרתם העיקרית לקדם קיימות וארגונים הפועלים בעיקר לקידום הדמוקרטיה.

דוגמה לקרן השמה דגש על נקודת הממשק שבין קיימות לדמוקרטיה ליברלית היא הקרן Institute for Climate and Society. הקרן תומכת בפרויקטים ובמוסדות שמטרתם לחזק את הכלכלה ולשפר את המצב הגאופוליטי של ברזיל, דרך הפחתת אי־השוויון הנגרם, בין היתר, בשל שינויי האקלים. הקרן תומכת בגורמים מקומיים בברזיל, ובמיוחד במי שנאבקים בהשלכות משבר האקלים. דוגמה נוספת היא European Climate Foundation – קרן הפועלת לקידום מעבר לאנרגיות מתחדשות, הפחתת פליטות גזי חממה ושיפור היעילות האנרגטית ברחבי אירופה. הקרן חרטה על דגלה פעולה לקידום אירופה ירוקה, דמוקרטית ושקטה – כלומר, היא קושרת בין ערכי קיימות לערכי הדמוקרטיה, באמצעות שיתופי פעולה עם ממשלות, ארגונים אזרחיים וגורמים עסקיים. הקרן היא גורם משמעותי בהובלת מדיניות אקלים ומשמשת גשר בין גופים שונים במאמץ להבטיח עתיד בר־קיימא לאירופה ולעולם.

כאמור, רוב הקרנות הרלוונטיות משקיעות הן בקידום קיימות הן בקידום דמוקרטיה ליברלית, אך אינן שמות דגש מיוחד על החיבור בין השניים. נוסף על כך, חלק ניכר מהן אינן משקיעות רק בקיימות ובדמוקרטיה אלא גם בתחומים אחרים. למשל, הקרן Open Society Foundations פועלת באזורים רבים בעולם ותומכת בפרויקטים ויחזמות שנועדו להעצים קהילות מוחלשות, להגן על חופש הביטוי ולהיאבק בעוני ובאי־שוויון. לצד פעילויותיה הרבות, הקרן תומכת גם בנושאי אקלים, כמו מעבר לאנרגיות מתחדשות בדרום הגלובלי, ייעור מחדש וקידום צדק סביבתי. דוגמה נוספת היא Rockefeller Brothers Fund, קרן הפועלת ברחבי העולם ומתמקדת בקידום קיימות, דמוקרטיה ושלוש. הקרן

שואפת לחזק מוסדות דמוקרטיים דרך מימון יוזמות המעודדות מעורבות אזרחית ובחירות הוגנות, ותומכת בתוכניות המעודדות דיאלוג ופתרון סכסוכים. בתחום האקלים, הקרן שמה לה מטרה לקדם יוזמות המעודדות מעבר לאנרגיה מתחדשת והפחתת התלות בדלקים מזהמים.

פרק ג. דמוקרטיה ליברלית וקיימות בישראל

1. ישראל כדמוקרטיה ליברלית - רקע וסוגיות מרכזיות

הטענה שישראל היא דמוקרטיה ליברלית נתונה במחלוקת מתמשכת בין חוקרים, פוליטיקאים, פעילי ומוסדות המגזר החברתי וגורמים בינלאומיים.

מצד אחד, ישראל שומרת על עקרונות דמוקרטיים-ליברליים חשובים. בין היתר, היא דמוקרטיה ייצוגית, שבה מוסדות השלטון נבחרים בבחירות חופשיות, המאפשרות בפועל תחרות וחילופי שלטון; היא שומרת על הפרדת רשויות ועל שלטון החוק ברמה סבירה לכל הפחות, כפי שבא לידי ביטוי, בין השאר, בביקורת שיפוטית וחוקתית על החלטות הרשות המבצעת ועל חוקים, ובפעילותם של מוסדות ביקורת, כגון מבקר המדינה; יש בה הגנה על זכויות האדם והאזרח, בין השאר במסגרת חוקי יסוד (כבוד האדם וחירותו וחופש העיסוק) ובפסיקה; ופועל בה מגזר חברתי מגוון ותוסס, המצמיח גם תנועות מחאה המוניות הפועלות ככלל בחופשיות. היא גם רואה את עצמה ככלל מחויבת לדין הבינלאומי, חתומה על אמנות בינלאומיות רבות ונוקטת טרוריקה דמוקרטית-ליברלית מובהקת.

מצד שני, גם (רוב) מצדדיה של ישראל יסכימו שלא מדובר בדמוקרטיה ליברלית אידאלית או רגילה, בין היתר, בשל ההיסטוריה והאתגרים הייחודיים המלווים את ישראל. ראשית, עצם הגדרת המדינה כ"יהודית" מעורר קשיים בשל ההעדפה המובנית המוענקת בכך ליהדות וליהודים על פני דתות וקבוצות אתניות אחרות. הבעיה אינה רק או בעיקר בזיקה העקרונית בין המדינה ליהודים וליהדות (שכן זיקה דומה בין המדינה לקבוצה אתנית או דתית יש גם בחלק מהדמוקרטיות הליברליות האחרות), אלא בביטויי הזיקה הזאת בפועל, כלומר באפליה לטובת היהדות והיהודים בתחומי חיים רבים במדינה – החל במדיניות ההגירה של ישראל (במיוחד חוק השבות), דרך איסור על התמודדות בבחירות לכנסת של מפלגות מועמדים השוללים את אופייה היהודי של

המדינה, ועד הבדלים ניכרים בהקצאת תקציבים לצורכי חינוך ותשתיות בין יהודים לערבים (ראו, למשל, בנושא החינוך: מבקר המדינה, 2023). בהקשר הזה, מעמדה של היהדות האורתודוקסית ומוסדותיה פוגעים פגיעה קשה בחופש הדת (עיקרון ליברלי מרכזי) גם של הציבור היהודי – כפי שבא לידי ביטוי בכל הנוגע להגבלות על נישואים אזרחיים, על פעילות במרחב הציבורי בשבתות וחגים, על חופש הפולחן של זרמים יהודים לא-אורתודוקסים ועוד.

שנית, הסכסוך המתמשך בין ישראל לפלסטינים ולמדינות במזרח התיכון קשור לפגיעה בזכויות אדם ואזרח למיניהן. בהקשר הזה אפשר לציין, למשל, את תופעת המעצרים המינהליים (הפוגעים בזכות של להליך שיפוטי הוגן), את הצנזורה הצבאית, הפוגעת בחופש העיתונות והביטוי, ואת ההגבלות על חופש התנועה – "מסיבות ביטחוניות" למיניהן (גם אם שבמקרים מסוימים הן מוצדקות). אפשר לטעון גם שחוסר יכולתה של המדינה להגן על אזרחיה מפני מלחמות, פיגועי טרור והתקפות טילים, או פינוי המוני של תושבים, כפי שבלט במיוחד מ־7 באוקטובר 2023, הם פגיעה בחובתה של דמוקרטיה ליברלית להגן על זכויות בסיסיות, כמו הזכות לחיים.

למרות זאת, הנטייה הבולטת הייתה להגדיר לראות בישראל דמוקרטיה ליברלית (אם כי תמיד היו חוקרים ביקורתיים יותר שהשתמשו במונחים אחרים לתיאור המשטר במדינת ישראל, ובהם "דמוקרטיה אתנית"; למשל סמוחה, 2000). ראוי לציין גם שבמשך עשורים רבים, המגמה הכללית בישראל הייתה חיובית: התפתחויות כמו ביטול הממשל הצבאי על ערביי ישראל ב־1966, התחלופה בשלטון ב־1977, ומאוחר יותר עיגון חוקתי של זכויות אדם בסיסיות בחוקי היסוד בתחילת שנות ה־90, הרחבת הביקורת השיפוטית והחוקתית, הרחבת זכויותיהן של קבוצות שונות (למשל להט"בים), הגברת המאמצים לשילוב קבוצות חברתיות כמו נשים ומיעוטים בתהליכי קבלת ההחלטות ועיצוב המדיניות (למשל בשירות המדינה), הגברת השקיפות והנגישות של השירותים הממשלתיים – כל אלו חיזקו את דמותה של ישראל כדמוקרטיה ליברלית.

לצד החולשות ה"ותיקות" של הדמוקרטיה הליברלית בישראל, בשנים האחרונות היא סובלת ממה שמכונה במחקר נסיגה דמוקרטית. מדובר בתופעה שהחלה לפני כעשור, או מעט יותר, וצברה תאוצה בשנתיים האחרונות.

מאפייניה של נסיגת הדמוקרטיה בישראל דומים מאוד לתהליכים שהתרחשו ומתרחשים במדינות אחרות בעולם בשני העשורים האחרונים. כך, כבר לפני כעשור בלטו הניסיונות להצר את צעדיהם של ארגוני המגזר החברתי, בעיקר ארגוני זכויות אדם וארגונים ביקורתיים, כפי שבא לידי ביטוי, למשל, בחוק המחייב "סימון" עמותות הנתמכות בידי מדינות וארגונים בין-ממשלתיים זרים (חוק חובת גילוי לגבי מי שנתמך על ידי ישות מדינית זרה (תיקון), התשע"ו-2016), ובחוק המגביל פעילות של ארגוני המגזר החברתי בבחירות לכנסת ("חוק וי"15" – חוק מימון מפלגות (תיקון מס' 35), התשע"ז-2017). לאחר מכן התגברו הניסיונות לפוליטיזציה של השירות הציבורי, לדוגמה, בהחלטת ממשלה מ-2017 שהרחיבה את ההשפעה הפוליטית על תפקידים בכירים בשירות המדינה (החלטת ממשלה 3075 מיום 15.10.2017), וניסיונות (שלא צלחו עד כה) להפוך שומרי סף, כמו יועצים משפטיים במשרדי ממשלה, למינויים אישיים של השרים. בשנים האחרונות התמקדו המאמצים בצמצום עוצמתה ועצמאותה של מערכת המשפט ואכיפת החוק – גולות הכותרת היו, כמובן, החוק לביטול עילת הסבירות (תיקון מס' 3 לחוק יסוד: השפיטה, שנפסל בבג"ץ 23/5658), המאמצים לשנות את הרכב הוועדה לבחירת שופטים, סירובו של שר המשפטים לשתף פעולה עם נשיא בית המשפט העליון, והניסיון לפטר את היועצת המשפטית לממשלה. לצד זה נרשמו ניסיונות לפגיעה בחופש האקדמי ובחופש העיתונות (בפרט בתאגיד השידור הישראלי), להגברת ההשפעה של הפוליטיקאים על התנהלות המשטרה, לצמצום סמכויות השלטון המקומי, להגברת ההשפעה של הדת ומוסדותיה על החיים הציבוריים (למשל הרחבת ההפרדה המגדרית באקדמיה וסמכויות בתי הדין הרבניים) ולפגיעה בשוויון בפני החוק (למשל באמצעות הרחבת החסינות הפרלמנטרית) (ראו סקירות באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, למשל בנובמבר 2025; טהון אשכנזי ובנוביסטי, 2025).

כמו במדינות אחרות, גם בישראל מאמצים אלו מלווים בשיח פופוליסטי המבחין בין ה"עם", המיוצג בידי מפלגות השלטון, לבין ה"אליטות", המשרתות, לפי תפיסה זאת, אינטרסים פרטיקולריים או זרים; וחלק ממנו הוא מתקפה רבתה על מוסדות המדינה, ובמיוחד על מוסדות אכיפת החוק (בית המשפט, היועצת המשפטית לממשלה, הפרקליטות ובתקופות מסוימות אף השב"כ, המשטרה וצה"ל), הנתפסים כחלק מה"דיפ סטייט" [Deep State].

מגמות אלו באו לידי ביטוי במדדים הבינלאומיים הרלוונטיים. ככלל, מדדים אלו מיקמו את ישראל בדרך כלל על הגבול שבין דמוקרטיה ליברלית (או מדינה חופשית, או דמוקרטיה מלאה – על פי ההגדרות של כל מדד ומדד) לבין דמוקרטיה אלקטורלית, והעניקו לה ניקוד גבוה יחסית בכל הנוגע להיבטים האלקטורליים-פרוצדורליים (בחירות חופשיות ותחרותיות) וניקוד בינוני בכל הנוגע להיבטים הליברליים (שמירה על זכויות אדם ואזרח, שלטון החוק וכו'). בשנים האחרונות ניכרת מגמת הידרדרות: במדד של ארגון Freedom House הידרדרה ישראל מציון 81 (מתוך 100) בדוח שפורסם ב־2015, לציון 73 בדוח שפורסם ב־2025, אם כי היא עדיין מוגדרת "מדינה חופשית" (Freedom House, 2025). במדד של V-Dem ב־2024 ירדה ישראל מהקטגוריה "דמוקרטיה ליברלית מינוס" לקטגוריה "דמוקרטיה אלקטורלית פלוס", בפעם הראשונה זה 50 שנה (V-Dem 2024). חלק מהירידה בשני המדדים האלה מקורה במלחמת חרבות ברזל והשלכותיה, אך חלקה יוחסה במובהק לצעדי הממשלה, במיוחד בכל הנוגע להתקפות על מוסדות אכיפת החוק.

עם זאת, חשוב גם לציין שלפחות עד כה הוכיחה הדמוקרטיה הליברלית הישראלית יכולת התנגדות מרשימה למגמות הנסיגה הדמוקרטית, כפי שבאה לידי ביטוי בתנועת המחאה ההמונית ב־2023 (בתגובה ל"רפורמה המשפטית" שהממשלה מקדמת) ובפסיקות בג"ץ, ובמיוחד בביטול התיקון לחוק-יסוד: השפיטה בעניין עילת הסבירות. עם כתיבת שורות אלו (מרץ 2025), נראה שה"הפוגה" במאבקים על דמותה הדמוקרטית-ליברלית של ישראל לאחר 7 באוקטובר הסתיימה, ותוצאות המאבקים האלה יתבררו רק בהמשך.

2. מדיניות מקיימת בישראל - תמונת מצב

קיימות היא סוגיה גלובלית במהותה, והשלכות הנזקים שנגרמו לסביבה בעשרות השנים האחרונות מורגשות, כמובן, גם בישראל. ראייה אחת מיני רבות היא שכמו מדינות רבות אחרות ברחבי העולם, גם בישראל היה קיץ 2024 הקיץ החם ביותר בתולדותיה (השירות המטאורולוגי, 2024). נתון זה אינו מפתיע, שכן ישראל נמצאת באזור גאוגרפי המוגדר "נקודה חמה" (hot spot), כלומר

אזור המתחמם בקצב מואץ. ליתר דיוק, ישראל מתחממת בקצב מהיר כמעט פי שניים מהממוצע העולמי. השכיחות ההולכת וגוברת של אירועי מזג אוויר קיצוניים בישראל צפויה להטיל עומסים כבדים על התשתיות העמוסות ממילא (מערכת הכבישים, תחנות לייצור אנרגיה, מתקני התפלת מים, תשתיות ביוב וניקוז), ועלולה אף להביא לקריסתן.

במבט קדימה, מדיניות שאינה בת־קיימא צפויה להציב בפני ישראל אתגרים ארוכי טווח – לכלכלתה, לביטחונה ולחוסנה הלאומי. במישור הכלכלי, הנזקים הפיזיים של משבר האקלים, לצד ניצול וניהול לקוי של משאבי טבע, צפויים לפגוע בענף החקלאות ולהוביל למחסור במים, במזון, בסחורות ובאנרגיה. מחסור זה יביא לעליית מחירים שיפגע בכלכלה הישראלית בכלל, ובאוכלוסיות מוחלשות בפרט. נוסף על כך, גם במישור החברתי, סביר שהפגיעה המוגברת באוכלוסיות מוחלשות תביא לאי שקט ולמאבקים פנים־חברתיים (מבקר המדינה, 2024).

מדינת ישראל נקטה בשנים האחרונות כמה צעדים לטובת קידום מדיניות מקיימת. למשל, בתחילת 2025 נכנס לתוקף צו המטיל מס הפחמן, רכיב מרכזי במדיניות הסביבתית של ישראל. מס הפחמן יוביל להתייקרות הדרגתית של מחירי הדלקים המזהמים במטרה לתמרץ חברות ומשקי בית לעבור לשימוש במקורות אנרגיה נקיים. יש הסכמה רחבה שמיסוי פחמן הוא הכלי האפקטיבי ביותר להפחתת פליטות של פחמן דו־חמצני לאטמוספירה, ובשנים האחרונות מדינות רבות אימצו או עומדות לאמץ מגוונים למיסוי פחמן (המשרד להגנת הסביבה, 2021). עם זאת, גם במקרה הזה נשמעת ביקורת על נוסח הצו במתכונתו הנוכחית. המבקרים טוענים, בין היתר, שגובה המס נמוך מהדרוש (בדגש על המס על גז טבעי) ושמענקי ההסתגלות לתעשייה שיתלוו למס אינם מותנים במעבר לאנרגיות מתחדשות. כלומר, בנוסחו הנוכחי הצו אינו מעודד שינוי התנהגות ומעבר לאנרגיות מתחדשות, ואף מנציח אותה באמצעות מתווה הפיצוי הנדיב לתעשייה, ועל כן עשוי לפגוע בתכלית המס ולצמצם את ההשפעה של הפחתת הפליטות (אברם־ניצן ופורת הירש, 2024).

אמצעי חשוב נוסף במיתון פליטות פחמן דו־חמצני הוא שימוש באנרגיות מתחדשות. המעבר למקורות אנרגיה מתחדשים דרוש במשקי הבית, במסחר ובתחבורה. גם בתחום זה נרשמו הישגים לצד בעיות משמעותיות: ממשלת

ישראל קבעה יעדים שאפתניים לייצור חשמל מאנרגיות מתחדשות (10% מסך הייצור עד 2020, 20% עד 2025 ו-30% עד 2030), אך בפועל עד סוף 2023 עמד שיעור הייצור מאנרגיות מתחדשות על כ-12.5% בלבד (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2023; רשות החשמל, 2023). נוסף על כך, ב-2024 פרסם משרד האנרגיה עדכון ליעדי ייצור החשמל מאנרגיה מתחדשת, שכלל הפחתה של 10% מהיעד שקבע לשנת 2050 (מיעד של 87% ל-77%), וגם לא הציג תקציב או תוכנית לעמידה בלוח הזמנים הזה (אשכנזי, 2024).

חשוב להדגיש כי למרות ההתקדמות המסוימת, ביחס למדינות אחרות ב-OECD מדובר בהתקדמות קטנה בלבד. מבקר המדינה אף ציין כי בניגוד לרוב מדינות ה-OECD, אי־ניהול משבר האקלים והיעדר מדיניות למיגור תופעותיו (מיטיגציה) ולהיערכות להשפעותיו (אדפטציה) של ממשלת ישראל יכולים להיקרא "דשדוש תפקודי" (מבקר המדינה, 2024).

אחד הצעדים השלייליים הבולטים בהקשר הזה הוא קידום חוק אקלים. בשני העשורים האחרונים חוקקו מדינות ברחבי העולם חוקי אקלים כדי לעגן רשמית את ההתחייבויות להפחתת פליטות גזי חממה ולסייע לרשויות להתמודד עם השפעות משבר האקלים ולהתכונן לקראתן. בישראל מקודם זה כמה שנים חוק אקלים, אך עד עתה (תחילת 2025) הוא עודנו בהליכי חקיקה. ישראל חריגה מבחינה זו, ואחת המדינות היחידות ב-OECD שלא התחייבה בחקיקה או במסמך מדיניות לאיפוס פליטות עד 2050¹². מעבר לעיכוב המתמשך בקידום החוק, רבים מצביעים על כך שלאורך תהליך החקיקה עבר נוסח הצעת החוק רידוד של ממש – היעדים המצוינים בחוק רחוקים מהיעדים המקובלים במדינות מפותחות, הנוסח הנוכחי מאפשר לממשלה גמישות רבה בשינוי היעדים, ולטענת מבקר המדינה חקיקתו במתכונת הקיימת תהיה במידה רבה מהלך הצהרתי בלבד (מבקר המדינה, 2024; אבירם־ניצן ופופליקר, 2023).

מעבר לחקיקה ולהחלטות הממשלה, גם לבחירות האישיות של אזרחי מדינת ישראל יש השפעה רבה על סוגיות של קיימות והגנת הסביבה, ועל כן יש לעודד מתן תמריצים לשינוי התנהגות ברמת הפרט, באמצעות כלים מתחום

הכלכלה ההתנהגותית. מחקר שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה ועסק בחסמים להתנהגות פרו־סביבתית בישראל (אבירם-ניצן ואחרים, 2023). מצא שלמרות שהנושא הסביבתי חשוב לחלק ניכר מאוכלוסייה, רווחות בציבור תפיסות מוטעות בנוגע לחשיבותם של צעדים סביבתיים למיניהם. למשל, מחזור נתפס בקרב המשיבים לסקר חשוב הרבה יותר להתמודדות עם שינוי אקלים מכפי שההערכות המחקריות מייחסות לו, וילודה – פחות בהרבה. כמו כן, מהמחקר עלה שפערים תשתיתיים, כמו נגישות לקויה למתקני מחזור, הם חסמים משמעותיים לקידום התנהגות מקיימת ברמת הפרט. ודוגמה נוספת – משיבים המחזיקים ברכב העידו כי ליקוייה של מערכת התחבורה הציבורית בישראל הם סיבה מרכזית לכך שהם ממשיכים להשתמש ברכב פרטי (שרון ואחרים, 2024).

גם לבחירות התזונתיות של פרטים עשויות להיות השלכות, הן על התקדמות קצב ההתחממות הגלובלית, הן על הסיכון העתידי להיתקל בחוסר ביטחון תזונתי. בשנת 2024 דורגה ישראל במקום השלישי והחמישי בעולם מבחינת שיעור הטבעונות והצמחונות (בהתאמה) – לפי ההערכות כ־5% מאוכלוסיית ישראל אינה צורכת מוצרים מן החי בכלל ו־13% אינם צורכים בשר (World Population Review, 2024). ואולם, מסתמן ששאר האוכלוסייה צורכת בשר בשיעורים גבוהים מאוד, שכן לצד האמור לעיל, ישראל מדורגת רביעית מבין מדינות ה־OECD בצריכת בשר לנפש (OECD, 2023). סוגיה נוספת, הקשורה לקיימות בכלל, ולניהול נכון של משאבי מזון בפרט, היא בזבז ואובדן מזון. ב־2022 עמד אובדן המזון בישראל על 2.6 מיליון טונות, ועל פי ההערכות, כחצי מהכמות הזאת הייתה ראויה לשימוש בעת שנזרקה. באותה השנה עמד שווי המזון בר־ההצלחה על כ־8.1 מיליארד ש"ח והעלות הבריאותית העודפת למשק מאי־ביטחון תזונתי על 5.2 מיליארד ש"ח (לקט ישראל, 2022). כאמור, ההחרפה של משבר האקלים מגבירה את הסיכון לחוסר ביטחון תזונתי, ועל כן ככל שיעבור הזמן, ניהול אחראי של מזון ייעשה חשוב יותר ויותר.

3. הממשק שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות בהקשר הישראלי

3.1. הסכנות לדמוקרטיה הישראלית בשל התנהלות לא מקיימת

כפי שתואר בהרחבה בפרק הראשון, ניהול לקוי של משאבי הטבע ותופעות כמו התחממות כדור הארץ עשויים להוביל, בין היתר, לפגיעה ביציבותם של משטרים דמוקרטיים. אך שהמחקר בנושא הוא רק בראשיתו, יש כמה סיבות להניח שתופעות אלו ישפיעו לרעה במיוחד על הדמוקרטיה הישראלית. סיבה מרכזית אחת לכך היא מיקומה הגאוגרפי של ישראל, שכאמור נמצאת ב"נקודה חמה".

על פי ממצאי הפרק הראשון של מסמך זה, אפשר לזהות כמה סכנות עיקריות בהקשר הזה:

- **חוסר ביטחון תזונתי.** משרד החקלאות ופיתוח הכפר הזהיר שאם לא יאומצו צעדי מדיניות המביאים בחשבון שיקולי קיימות, קצב ההתחממות בישראל עלול לערער את יציבות הספקת המזון בישראל ולהוביל לחוסר ביטחון תזונתי (משרד החקלאות וביטחון המזון, 2024). פרק א במסמך זה הציג שלל עדויות מרחבי העולם לקשר חזק שבין עלייה במחירי המזון וחוסר ביטחון תזונתי לבין אי-יציבות פוליטית.

- **הגדלת הפערים בין חלקי האוכלוסייה.** התרחבות האי-שוויון בחברה היא אחד המשתנים המתווכים העיקריים הקושרים בין פגיעה בסביבה לבין חוסר יציבות פוליטית ונסיגה דמוקרטית. ככלל, התנהלות שאינה בת-קיימא צפויה לפגוע במיוחד בשכבות החלשות בחברה (למשל, בכל הנוגע לביטחון תזונתי, ראו Brinkman & Hendrix, 2011), להגדיל את אי-השוויון, ובכך להוביל גם לאי-יציבות פוליטית ולהיות כר פורה לצמיחת הפופוליזם ולנסיגה דמוקרטית (Rudolfson, 2020; Engler & Weissstanner, 2021). גם בהקשר הישראלי נמצא שהנזקים הכרוכים בפגיעה בסביבה צפויים להגדיל את הפערים בין חלקי האוכלוסייה (ברנד לוי, 2021; זוסמן ואחרים, 2021).

• **הגירת אקלים.** הקשר בין הגירה לדמוקרטיה לא נחקר בהקשר הישראלי, אך כמה חוקרים סבורים שמשבר האקלים היה בין הגורמים המובילים לפרוץ העימותים האלימים בדרכור ולגל ההגירה מסודן שפקד את ישראל בעקבותיו (Sova, 2017). כמו כן, יש הסכמה רחבה שמלחמת האזרחים בסוריה, שהובילה לגל הגירה גדול ולחוסר יציבות אזורית במזרח התיכון, פרצה, בין היתר, בעקבות בצורת קשה במדינה.

• **תפוצת מחלות מדבקות.** מחקר ישראלי מצא שבתקופת מגפת הקורונה נפגעו זכויות הפרט בישראל יותר מברוב מדינות ה־OECD. הסיבה העיקרית לכך היא מידת הריכוזיות הגבוהה של השלטון בישראל, ובמיוחד ריכוז הסמכויות בידי השלטון המרכזי על חשבון השלטון המקומי (וולף ואחרים, 2023; ראו בהמשך על חיסרון זה של הדמוקרטיה הליברלית בישראל). ממצאים אלו מעלים את החשש שהתפרצות עתידית של מחלות מדבקות, או התרחשותם של אירועי מזג אוויר קיצוניים, עלולים לסכן במיוחד את הדמוקרטיה בישראל.

3.2. קידום מדיניות מקיימת בישראל בהקשר הדמוקרטי-ליברלי

סעיף זה יסקור בתמצית את האתגרים וההזדמנויות הניצבים בפני הגורמים המבקשים לקדם מדיניות מקיימת בישראל בעזרת פרקטיקות דמוקרטיות ליברליות. מטרתו העיקרית של הדיון כאן היא לסייע בזיהוי המקומות המסוימים שבהם יכולים גורמים במגזר החברתי לנסות ולהשפיע – כלומר, לשמש רקע להמלצות לגורמים האלה, שיפורטו בפרק הבא.

3.2.1. השלטון המרכזי

הרשות המבצעת והרשות המחוקקת הן שתי השחקניות המרכזיות בכל הנוגע לקביעת המדיניות הסביבתית של ישראל. כל ניסיון לקדם מדיניות בת־קיימא בהיקף רחב חייב לערב במידה כזאת או אחרת את אחת הרשויות האלה, או את שתיהן. עם זאת, למרבה הצער, הרוב המוחלט של הגורמים העוסקים בקידום קיימות בישראל מאוכזבים עמוקות מאופן הפעולה של שתיהן.

אפשר לזהות כמה היבטים או סיבות לכך: חוסר עניין יחסי בסוגיות של קיימות; עוצמתם של גורמים בעלי יכולת לבלום יוזמות – כגון קבוצות לחץ, בעלי עניין כלכליים, או שותפים קואליציוניים – שהם למעשה "שחקני וטו", וכן הסרבול

הכללי וחוסר האפקטיביות המאפיינים את השירות הציבורי ואת הליכי קבלת ההחלטות ויישומן בישראל.

כך, שלא כמו בחלק ניכר מהמדינות מהמפותחות, סוגיות סביבתיות מוצאות את דרכן אל שולחנם של מחוקקים ומקבלי החלטות בישראל לעיתים רחוקות בלבד. בשיחות שקיימו כותבי המחקר עם גורמים רבים המעורים בתחום עלה כי ניכר חוסר עניין בסוגיות של קיימות, לרבות מצד שרים, חברי כנסת וקובעי מדיניות נוספים.

אפשר להסביר את חוסר העניין מצד הממשלה והכנסת בכמה דרכים: ראשית, המרכזיות של סוגיית הביטחון בפוליטיקה הישראלית, לצד סוגיות אחרות, כמו דת ומדינה, ובשנים האחרונות מעמד מערכת המשפט, מדירה מהשיח נושאים חברתיים רבים אחרים, ובהם גם הנושא הסביבתי. שנית, כפי שצוין בפרק הראשון, מבנה התמריצים בדמוקרטיה ליברלית אינו מעודד קבלת החלטות שתוצאותיהן יורגשו רק בטווח הארוך, כמו צעדי מדיניות סביבתיים. קביעה זו נכונה במיוחד במדינות כמו ישראל, שבהן בחירות מתקיימות בתדירות גבוהה, ובעת האחרונה במיוחד – חמש מערכות בחירות בין 2019 ל-2022, ובכלל, ישראל היא אחת הדמוקרטיות שתדירות הבחירות בהן גבוהה ביותר (קניג ושפירא, 2022).

בעניין מבנה התמריצים הפוליטי, צריך לציין גם ששיטת הבחירות לפרלמנט בישראל יוצרת קשר מוגבל מאוד בין הבוחר לנבחר. ישראל היא המדינה היחידה במדינות ה-OECD שבשיטת הבחירות שלה אין לא מרכיב אישי ולא מרכיב אזורי. שיטת הבחירות בישראל היא רשימתית-סגורה, בלא יכולת של הבוחרים להשפיע על הרכב רשימת המועמדים וסדרה ביום הבחירות, וכל המדינה היא אזור בחירה ארצי אחד, שבו נבחרים כל 120 ה"כים. מצב זה פוגע פגיעה קשה בהיענות ובאחריותיות של נבחר הציבור כלפי הציבור (פלסנר ואחרים, 2019). אלא שראינו קודם לכן שלהיענות ולאחריותיות מוגברות של פוליטיקאים יכולות להיות השפעות מגוונות ומנוגדות על קידום מדיניות סביבתית מקיימת: הן יכולות לעודד פוליטיקאים לקדם מדיניות כזאת כדי לענות לצורכי אוכלוסיות או אזורים גאוגרפיים הנפגעים, למשל, ממפעלים מזהמים או ממחסור במשאבים, או כדי להיענות לדרישות של ציבור רחב התומך בסדר יום סביבתי; אך בה בעת הן יכולות לתמרץ אותם לקדם מדיניות

הפוכה דווקא. לפיכך קשה להעריך את השפעת שיטת הבחירות על המדיניות הסביבתית בישראל. בשל נתונים סותרים על מידת העניין של הציבור בנושא, קשה גם לדעת עד כמה חוסר העניין של המערכת הפוליטית בקיימות מושפע מעמדות הציבור (ראו פירוט בהמשך).

שחקני הווטו בעניין זה הם בעיקר משרד האוצר ונציגי התעשייה. כך, גורמים מקצועיים במשרדי הממשלה ונציגי המגזר השלישי הלינו על כך שמשרד האוצר מרכז בידיו עוצמה מופרזת, ומשמש חסם משמעותי לקידום רגולציה וחקיקה סביבתית אפקטיבית. לטענתם, המשרד מקדם תפיסה שמרנית שאינה מתמחרת כראוי נזקים סביבתיים ובריאותיים, ומעדיף שיקולים תקציביים צרים על פני שיקולים ארוכי טווח של קיימות. כל זאת, למרות שמחקרים שנערכו בשנים האחרונות מראים שישום צעדי מדיניות למעבר למשק דל פחמן יביא תועלת כלכלית ויתרום לצמיחה במשק (זוסמן ואחרים, 2021; זוסמן ואחרים, 2024). ניתן למצוא טענות דומות גם בדוח מבקר המדינה האחרון, שבו נכתב, בין היתר, שמשרד האוצר "ממעט בנקיטת יוזמות בתחום ואף נוקט לעיתים עמדה המביאה לבלימת האמצעים הדרושים למאבק בשינויי האקלים שעליהם יש לו השפעה" (מבקר המדינה, 2024, עמ' 65).

נוסף על כך נשמעת ביקורת גם כלפי הכוח הלא-פרופורציונלי של נציגי התעשייה בהליך קבלת ההחלטות, כוח שהוביל לא פעם להחלשה ניכרת, או אפילו לביטול, של צעדים סביבתיים. דוגמאות לכך הן, בין היתר, הפיצוי הגבוה לתעשייה בעקבות הטלת מס הפחמן (שבפועל מעקר את התמריץ לשינוי התנהגות) ואישור הגדלת שינוע הנפט דרך מפרץ אילת. אכן, פעילים בארגונים סביבתיים העידו בשנים האחרונות כי תהליכי קבלת ההחלטות והחקיקה נעשו שקופים ודמוקרטיים פחות, מה שבא לידי ביטוי בעיקר בצמצום מידת ההשפעה של המגזר החברתי והאקדמיה על תהליכים אלו. בד בבד החלו חלק מהשרים וחברי הכנסת להתבטא נגד מדיניות מקיימת, התבטאויות העשויות לשקק את הלחץ שמפעילים עליהם לוביסטים ובעלי אינטרסים מסחריים ועסקיים. יש לציין, עם זאת, שלמרות המגמות הלא-רצויות האלה, במבט היסטורי רחב, בעשרות השנים האחרונות חל שיפור ניכר בכל הנוגע לשקיפות ולמעורבות ציבורית בהליכי קבלת ההחלטות בישראל. דוגמאות בולטות הן הפרסום של תזכירי חוקים ותקנות באתר החקיקה הממשלתי (מ' 2010),

והאפשרות של הציבור להגיב עליהם, התרחבות ההשתתפות של אזרחים בישיבות ועדות הכנסת, וההגבלות המסוימות (והלא-מספקות) שהוטלו על לוביסטים במהלך השנים (במיוחד חובת רישום והזדהות).

יוזכר גם שמחקרים שהוצגו בפרק א הראו ששחיתות היא אחד הגורמים הפוגעים ביכולתן של דמוקרטיות לקדם מדיניות סביבתית. בשנת 2023 הייתה רמת השחיתות הנתפסת בישראל, כפי שדווח Corruption Perceptions Index, גבוהה במקצת מהממוצע במדינות ה-OECD (מקום 24 מתוך 38). אך יצוין שבשיחות עם פעילים בתחום הסביבה לא הופיע נושא השחיתות ברשימת החסמים המרכזיים בהקשר הישראלי (Democracy Index, 2023).

כמו כן, כפי שהוזכר בסקירת הספרות, הסרבול המאפיין את תהליך קבלת ההחלטות בדמוקרטיות ליברליות הוא גורם מעכב משמעותי בקידום מדיניות מקיימת, ונראה שהדבר נכון במיוחד בהקשר הישראלי. לטענת מבקר המדינה, המערך הממשלתי המבוזר בישראל יוצר חסמים תפקודיים קשים בכל הנוגע לקידום קיימות, ועל כן יש צורך דחוף במינוי גורם ממשלתי מוסמך שיהיה אמון על גיבוש תוכנית הוליסטית ויוכל להכריע במחלוקות בין הגופים. לדבריו, "ישראל נותרה עם הצהרות רבות שהוטמעו בעיקרן בשורה ארוכה של החלטות ממשלה בדבר מחויבותה לפעול בתחום האקלים, אך כל זאת ללא הובלת תהליכים וללא נקיטת פעולות שיאפשרו התקדמות של ממש" (מבקר המדינה, 2024, עמ' 373). באופן כללי יותר, נתונים עכשוויים מלמדים על משבר קשה בשירות הציבורי בישראל, למשל בכל הנוגע לגיוס כוח אדם איכותי, היעדר תכלול ותיאום והיעדר אסטרטגיה לטווח ארוך (על אתגרי השירות הציבורי כיום, ראו גולשטיין-גלפרין וזכר, 2024) – ומטבע הדברים, משבר זה מקשה גם על קידום צעדים דרושים בתחום הקיימות.

כל הסיבות האלה גורמות להאטת קצב ההתקדמות של הליכים סביבתיים התלויים בשלטון המרכזי. לנוכח זאת, הגיעו חלק מארגוני הסביבה למסקנה שאין טעם להשקיע מאמצים בהשפעה ישירה על השלטון המרכזי, והם מפנים את המשאבים שלהם לכיוונים אחרים, במיוחד לרמה המקומית והקהילתית, דרך עבודה עם רשויות מקומיות ועם יוזמות שטח. חשוב לציין שנציגי המגזר החברתי הדגישו כי במשרדי הממשלה יש בכל זאת אנשי מקצוע המחויבים

לנושא ופועלים לקדמו ככל האפשר, אך לנוכח המציאות הפוליטית והכלכלית, יכולתם להשפיע מוגבלת מאוד.

3.2.2. מערכת המשפט

כמו הרשות המבצעת והרשות המחוקקת, גם לרשות השופטת יכולה להיות השפעה רבה על מדיניות הקיימות של ישראל – אך בפועל השפעתה מצומצמת למדי. ראשית, ברמת הנורמטיבית, בבג"ץ 02/4128 **אדם טבע ודין-אגודה ישראלית להגנת הסביבה נ' ראש-ממשלת ישראל**, נח(3) 503 (2004), נקבע שהזכות לסביבה ראויה אינה נגזרת מחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. ומכאן שחובתה של מדינת ישראל להגן על הסביבה שבה חיים תושביה אינה מעוגנת ברמה החוקתית. בהמשך ישיר, יש הטוענים שיש צורך בחקיקת חוק-יסוד: הסביבה, שיעגן את המעמד הנורמטיבי של חקיקת אקלים.

שנית, ברמה החקיקתית, בישראל אומנם נחקקו כמה חוקים העוסקים בקיימות, אך ככלל אפשר לומר שביחס למדינות אחרות בעולם החקיקה הסביבתית בישראל לוקה בחוסר משמעותי. בעת כתיבת השורות האלה חוק האקלים נמצא בשלבי חקיקה מתקדמים, אך כאמור הנוסח הנוכחי שלו אינו מקובל על רוב פעילי הסביבה בישראל, וסביר שגם לאחר אישורו המסגרת החקיקתית לא תהווה הסדרה מספקת לקידום אפקטיבי של מדיניות מקיימת. שלישית, חסרונן של ההיבט הסביבתי במשפט הישראלי בא לידי ביטוי גם בפסיקות של בתי המשפט בישראל, ומסתמן שבתי המשפט מנסים להשאיר אותו בגבולות חוקי סביבה ספציפיים בלבד וממעטים לתת את דעתם לקיימות בהרחבה (אדם טבע ודין, 2022).

אף על פי כן, אף שסל הכלים העומד לרשותם מוגבל למדי, ארגוני סביבה הפועלים באפיק המשפטי זכו להצלחות לאורך השנים. למשל, בבג"ץ 05/9409 **אדם טבע ודין נ' הוועדה לתכנון ובניה של תשתיות לאומיות** אסר בית המשפט על המדינה לסלול את חלקו המערבי של כביש 9 בתוואי המקורי, שתוכנן לעבור דרך שני פארקים לאומיים. בית המשפט ביקר את התנהלות המדינה ופסק שההחלטה שלא לבחון חלופות אפשריות לתוואי הכביש במסגרת תסקיר ההשפעה על הסביבה הייתה בלתי סבירה. דוגמה נוספת היא תוכנית הבנייה באזור אפולוניה – בדנ"מ 19/4753 **עיריית הרצליה נ' הוועדה לתכנון**

מתחמים מועדפים לדיור פסק בית המשפט העליון כי לפני הכנת תוכנית בנייה בשטח מזהם, המדינה חייבת לאסוף את מלוא הנתונים על השטח, בין היתר, על סוג הזיהום ומיקומו. כמו כן, בע"מ 09/5634 ג'לאל נ' עיריית ירושלים פסק בית המשפט העליון שיש להעתיק ממקומו מפעל מזהם שפעל סמוך לבית ספר יסודי בשכונת שועפאט שבמזרח ירושלים, שכן פעילותו סיכנה את בריאותם של התלמידים. המקרה האחרון הוא גם דוגמה להגנה על אוכלוסיות מוחלשות, שעל פי רוב נוטות להיות חשופות יותר למפגעים סביבתיים.

כפי שהוזכר קודם לכן, האלמנט הבוטה ביותר בנסיגת הדמוקרטיה בישראל בשנים האחרונות הוא המתקפה על מערכת המשפט. כמעט כל אחד מהרכיבים במתקפה זו משפיע השפעה ישירה על היכולת לקדם מדיניות מקיימת באמצעים משפטיים. ראשית, עילת הסבירות – עילה מינהלית המאפשרת לבית המשפט להפעיל ביקורת שיפוטית על שיקול דעתה של המדינה – היא רכיב מרכזי כמעט בכל טיעון משפטי שעוסק בהגנה על סביבה. גם בשלוש הדוגמאות המוזכרות בפסקה הקודמת נסמך בית המשפט על עילת הסבירות. בהיעדר הכרה חוקתית בזכות לסביבה נאותה, בית המשפט בוחן את החלטותיהן של רשויות המדינה הנוגעות לסוגיות במישור המשפט המינהלי – ובכלל זה נבחנת גם סבירותן. על כן, לביטול עילה זו, אלמלא היה נפסל על ידי בית המשפט העליון, היו עתידות להיות השלכות סביבתיות קשות.

שנית, הממשלה הנוכחית שואפת לצמצם את רף הזכויות לעמידה, היא הזכות לעתור לבית המשפט, דרך שינוי חוק-יסוד: השפיטה – לבית המשפט לא תהיה סמכות לדון בעתירות אם המבקש לא הראה "עניין אישי" בעתירה. כיום, על פי ההלכה הפסוקה, לארגוני זכויות אדם וסביבה, כמו אדם טבע ודין, יש זכות עמידה בבתי המשפט גם בהיעדר "עניין אישי" בעתירה, משום שהם מייצגים אינטרס ציבורי. הגבלת זכות העמידה תצמצם מאוד את מרחב הפעולה המשפטית של המגזר החברתי בתחום הסביבתי (אדם טבע ודין, 2023). נוסף על כך, הפיכה של שומרי סף, כמו יועצים משפטיים במשרדי ממשלה, למינויים אישיים של השרים תפגע ביכולת לסכל מבעוד מועד פעולות מטעם הממשלה לפני שהנזק הסביבתי בא לידי ביטוי בשטח.

3.2.3. השלטון המקומי

לנוכח האמור לעיל בכל הנוגע לשלטון המרכזי, רבים רואים בשלטון המקומי אפיק בעל פוטנציאל ממשי לקידום של מדיניות מקיימת. ראשית, השלטון המקומי מחזיק בסמכויות בתחומים שבהם יש היתכנות ליישום של פרקטיקות מקיימות. כך, למשל, רשויות מקומיות יכולות לקדם בנייה ירוקה, לתמרץ מעבר משימוש ברכבים פרטיים באמצעות השקעה בתחבורה ציבורית ובנתיבי אופניים, לצמצם זיהום באמצעות ניהול יעיל של פסולת עירונית, ולתמוך ביוזמות ירוקות ברמה הקהילתית. כמו כן, חלק מהחסמים לפעילות סביבתית ברמה הארצית מורגשים פחות ברמה המקומית. למשל, השיח הפוליטי בזירה המקומית מקוטב פחות, והיעדר העיסוק בסוגיות ביטחוניות משאיר מקום לדון גם בנושאים סביבתיים. כראיה לכך, לאורך השנים חלה ירידה ניכרת בכוחן של רשימות המשויות למפלגות ארציות המתמודדות בזירה המקומית, והקואליציות בשלטון המקומי נוטות להיות רחבות מאוד (פינקלשטיין ואחרים, 2024; פינקלשטיין והימן, 2023). נוסף על כך, הסרבול הביורוקרטי, המקשה על פעילותה של הממשלה בתחום, נוכח הרבה פחות בשלטון המקומי – בין היתר בשל עוצמתו הרבה של ראש הרשות. גם מבנה התמריצים בפוליטיקה המקומית שונה, בעיקר בשל היציבות בשלטון – לראש רשות מובטחת כמעט בוודאות קדנציה מלאה של חמש שנות כהונה.

יתרון נוסף של השלטון המקומי הוא הקרבה לאזרחים. קיימות בכלל, ומשבר האקלים בפרט, הם סוגיות "ידועות לשמצה" בכך שקשה להניע אנשים לפעול לקידומן. פעילים בתחום טוענים שכדי להצליח לקדם מדיניות בת-קיימא צריך קודם כול לפרוט את הרעיון הרחב של קיימות לנושאים ממשיים יותר ולהבהיר לתושבים את הקשר בין קיימות לבין חיי היום-יום. אפשר לטעון שרשויות מקומיות מצוידות בכלים הדרושים לביצוע תהליך הקונקרטיזציה הזה טוב יותר מהשלטון המרכזי, שכן לרוב השלטון המקומי משפיע על חיי היום-יום של התושבים יותר מהשלטון המרכזי. ביטוי בולט לכך הוא השימוש של רשויות מקומיות במנגנוני שיתוף ציבור, כמו אספות אזרחים (ראו בהמשך), במיוחד בהקשר של קיימות. עוד יוזכר בהקשר הזה שבסקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה טענו 61% מהמשיבים שהרשות המקומית קשובה לאזרח יותר מהממשלה, לעומת 11% בלבד שטענו ההפך (פינקלשטיין, 2023).

דוגמה בולטת לקידום משותף של דמוקרטיה וקיימות ברמה המקומית הוא קיום אספות אזרחים בנושאי סביבה. אספות אזרחים הן כלי של הדמוקרטיה הדיונית הזוכה לפופולריות גוברת בעולם בעשור האחרון. באספת אזרחים מוענקת לקבוצת אזרחים היכולת לעצב את המדיניות הציבורית בתחום מוגדר. מדובר בהליך סדור, שבמיטבו הוא מבוסס על מתודולוגיה מפורטת ובה כמה שלבים: הגדרת הבעיה, הגרלה של האזרחים המשתתפים מתוך התחשבות במאפיינים דמוגרפיים (מגדר, גיל, אזור מגורים), הענקת מנדט רשמי לתושבים מטעם הרשות, לימוד הנושא בפורום האספה, דיון רב משתתפים בליווי מומחים ואנשי מקצועי, וגיבוש המלצות לפעולה. השימוש באספות אזרחים לגיבוש מדיניות אקלים או מדיניות מקיימת בכלל נפוץ יחסית; נראה שהאופי הייצוגי והדיוני של הכלי הזה מתאים להתמודדות עם נושא מורכב כמו קיימות, וכן נותן לרשות לגיטימציה ליישם צעדי מדיניות שייתכן שאחרת לא היו מיושמים. המחקר בתחום מלמד שאספות אלו לא רק הצליחו להוביל לקידום משמעותי של צעדים סביבתיים, אלא גם הגבירו את האמון במוסדות הדמוקרטיים, צמצמו את הקיטוב הפוליטי ותרמו למאבק בדיסאינפורמציה. ב־2022 נערכה אספת אזרחים בקריית טבעון שעסקה בצמצום הטמנת פסולת, ובעת כתיבת שורת אלו נערכת אספת אזרחים באילת, גם היא בנושא סביבה ואקלים. שתי האספות נערכו בליווי של מרכז השל לקיימות. בשנה הקרובה צפויות להיערך אספות כאלה במועצות וברשויות מקומיות נוספות, ובהן כפר סבא, ג'ת, רעננה, בני שמעון ובית ג'אן (מטר ואחרים, 2023).

ואולם, חשוב גם להכיר במגבלות של קידום מדיניות סביבה ואקלים ברמה המוניציפלית. ראשית, כאמור, מדינת ישראל מאופיינת בריכוזיות שלטונית קיצונית. מחקר שבחן את רמת הריכוזיות של השלטון המרכזי מצא שמידת הביזור בישראל היא הנמוכה ביותר מבין מדינות ה־OECD (פינקלשטיין וברטוב, 2023). ממצא זה מגביל מאוד את יכולתו של השלטון המקומי לתרום לקידום קיימות. אולם גם במדינות מבוזרות יותר כוחם של גופים מוניציפליים להתמודד עם משבר האקלים מוגבל, שכן כלי המדיניות המרכזיים לצמצום פליטות ולקידום מדיניות מקיימת (מיסוי דלקים, רגולציה ירוקה, חקיקה ועוד) הם לרוב בסמכות הממשלה ובית המחוקקים. נוסף על כך, משיחות עם ארגוני סביבה עלה שגם בחלק ניכר מהרשויות המקומיות יש גורמים המעכבים קידום של מדיניות מקיימת, ובמיוחד גזברים ומנכ"לי רשויות.

3.2.4. המגזר החברתי

כפי שהוזכר קודם לכן, ההזנחה המתמשכת של תחום הקיימות ברמה הארצית, מביאה לניתוב הולך וגובר של יוזמות מתחום הסביבה והאקלים למגזר החברתי, והופכת אותו לגורם מרכזי בתחום.

ואכן, בישראל יש למעלה מ־130 ארגוני סביבה, וכן מאות התארגנויות מקומיות,¹³ הפועלים לקידום מגוון רחב של מטרות ויעדים בתחומי הקיימות, הגנת הסביבה והיערכות למשבר האקלים, במגוון זירות – מהמרחב הקהילתי ועד הזירה הבינלאומית. ארגונים אלו משתמשים בדרכי פעולה דמוקרטיות מגוונות כדי לקדם את מטרותיהם, ובהן ניסוח מסמכי מדיניות עבור הדרגים השונים במערכת הפוליטית; ארגון מחאות, צעדות והפגנות; השתתפות בהליכי חקיקה בוועדות הכנסת; יצירת שיתופי פעולה עם ארגונים מקבילים בארץ ובעולם; הנגשת ידע מדעי לציבור ולקובעי מדיניות; פיקוח על פעילותם של תאגידים וגופי ממשל; וכן הובלת מאבקים משפטיים נגד פרויקטים המאיימים על הסביבה ועל פיתוח בר־קיימא. ארגון "חיים וסביבה" הוא ארגון הגג של ארגוני הסביבה בישראל, והוא פועל להעצמתם ולהרחבת השפעתה של התנועה הסביבתית. אחת הזרועות המרכזיות של הארגון היא "פורום האקלים הישראלי", הפועל בחסות בית הנשיא. מטרת הפורום היא לגשר בין ארגוני הסביבה לבין מקבלי ההחלטות, מתוך שאיפה להטמיע את רעיונותיהם ומטרותיהם במדיניות הציבורית.

לפעילות רבת ההשפעה של ארגוני הסביבה בישראל אפשר להביא שלל דוגמאות. בגזרת המחאות אפשר למנות את מצעד האקלים השנתי ואת "מחאת הנוער למען האקלים", וגם את המאבקים הציבוריים להפחתת הזיהום במפרץ חיפה, להרחקת אסדת לווייתן מחוף דור ולמניעת הבנייה ברכס לבן בהרי ירושלים. בזירה הפרלמנטרית אפשר להזכיר, למשל, את חקיקת חוק אוויר נקי, תשס"ח–2008 וחוק שמירת הסביבה החופית, התשס"ד–2004. מדובר בשני חוקים שחקיקתם אופיינה במעורבות עמוקה של ארגוני סביבה, מעורבות שבאה לידי ביטוי בניסוח הצעות החוק ובהשתתפות פעילה בוועדות הכנסת. בזירה המשפטית – בפרק זה (תת־סעיף 3.2.2) כבר הזכירו שלושה

13 על פי אינדקס הארגונים החברים בארגון הגג "חיים וסביבה".

פסקי חשבים בתחום הקיימות, ובשלושתם היו ארגוני סביבה חלק מרשימת העותרים. מובן שאלה דוגמאות ספורות בלבד מתוך מגוון רחב של מאבקים סביבתיים שהובילה החברה האזרחית בישראל.

ארגוני הסביבה הם אפוא גורמים מרכזיים בקידום מדיניות בת־קיימא בישראל. אחד היתרונות הבולטים של ארגוני הסביבה הוא שבניגוד לגופי השלטון, שלעיתים קרובות פועלים מתוך אילוצים פוליטיים, כמו התחייבויות קואליציוניות או מועדן של מערכות בחירות, ארגוני הסביבה ממוקדים בנושאי סביבה וקיימות. המחויבות הבלעדית של ארגונים אלו להגנה ולשמירה על הסביבה מאפשרת להם לפעול בעקביות ובשיטתיות לקידום מדיניות סביבתית, מתוך תלות פחותה בשיקולים פוליטיים משתנים. כך, ארגוני סביבה גם כפופים פחות לאילוצים בירוקרטיים שהשלטון המרכזי והמקומי נאלצים להתמודד עימם, כמו הצורך המתמשך באישורים מטעם גורמים רבים בשלבים השונים של תהליכי קידום צעדי המדיניות. כפי שצוין קודם לכן, כל זה נכון הרבה פחות לארגונים השייכים לחברה האזרחית אך פועלים כזרוע ביצועית של הממשלה.

אשר לדפוסי הפעולה של הארגונים – כאמור, משום שרבים מהמאבקים הסביבתיים בארץ הם מאבקים בעלי אופי מקומי, רבים מהמאבקים והפעילות של ארגוני הסביבה מתקיימים בזירה המקומית, הן באמצעות שיתוף פעולה עם הרשויות (למשל אספות האזרחים שתוארו לעיל), הן באמצעות פיקוח עליהן (למשל בוועדות תכנון מקומיות), והן דרך מאבקים. המאפיין המקומי של העשייה הסביבתית בארץ חשוב גם בהקשר הדמוקרטי, שכן הוא מעודד השתתפות פעילה של אזרחים ותושבים בקידום ובעיצוב של מדיניות סביבתית.

לצד זה, לארגוני הסביבה ממשקים שונים עם השלטון המרכזי. גם כאן, לעיתים מדובר בשיתוף פעולה בין ארגוני הסביבה לבין הממשלה, כמו שיתוף הפעולה בין ארגוני הסביבה לבין המשרד להגנת הסביבה בניסוח ובחקיקה של חוק אוויר נקי, ולעיתים בפיקוח או בהתנגדות לפעולות של השלטון, למשל

במאבק נגד ביטול מדיניות תוספת אפס סיכון במפרץ אילת.¹⁴ בהקשר הזה, יש לציין שבשנים האחרונות חלה הידרדרות במערכת היחסים בין ארגוני הסביבה לממשלה. על רקע תהליך נסיגת הדמוקרטיה בישראל, הידרדרות זו אינה מפתיעה. נסיגה דמוקרטית באה לידי ביטוי, בין היתר, בהחלשת המגזר הציבורי ומערכת המשפט, שהם שניים מאפיקי ההשפעה העיקריים של ארגוני סביבה, לצד ניסיונות חוזרים ונשנים לפגוע במהימנותם של גופים מדעיים ואקדמיים.

3.2.5. השיח הציבורי על קיימות

אחת הדרכים המרכזיות לקידום קיימות במדינות דמוקרטיות היא לחץ ציבורי. בישראל אפשר למצוא על כך נתונים סותרים. מצד אחד, סקר שנערך בעת האחרונה במכון הלאומי למדיניות אקלים וסביבה באוניברסיטת בן-גוריון מצא ש-77% מהציבור הישראלי מודאגים ממשבר האקלים (דוד וגרוס, 2024). מצד שני, הפוטנציאל לתרגם את הדאגה הכללית הזאת ללחץ פוליטי מוגבל הרבה יותר. בסקרים של המכון הישראלי לדמוקרטיה עלה, למשל, שרק כ-30% מהמשיבים מביאים בחשבון שיקולי סביבה בהצבעתם לכנסת ולרשויות המקומיות (אבירם-ניצן ושואף-קולביץ, 2021), ורק 2% ענו שעמדות המפלגות בסוגיית משבר האקלים הוא שיקול ההצבעה המרכזי שלהם (הרמן ואחרים, 2022). ואכן, בניגוד למדינות אירופיות רבות, בישראל מעולם לא נבחרה לכנסת מפלגה "ירוקה" עצמאית,¹⁵ וחברי כנסת ספורים בלבד היו מזוהים לאורך השנים במובהק עם סדר יום סביבתי.¹⁶ כמו כן, אף שהיו מפלגות שהזכירו לאורך השנים סוגיות סביבתיות במצע שלהן (כמו מרצ, חד"ש ויש עתיד¹⁷),

14 ראו צוות בין משרדי לבחינת מדיניות אפס תוספת סיכון במפרץ אילת. אתר משרד ראש הממשלה.

15 נציגים ספורים מטעם תנועות ירוקות נבחרו לכנסת במסגרות רחבות יותר. המקרה היחיד שבו נציג רשמי של מפלגה ירוקה נבחר לכנסת היה של סחיו שפיר, שנבחרה לכנסת ה-22 כנציגת מפלגת התנועה הירוקה במסגרת רשימת המחנה הדמוקרטי.

16 חברי כנסת שזוהו עם אג'נדה סביבתית, הם בין היתר, סחיו שפיר, וכן דב חנין, אלון טל, יוראי להב הרצנו ויעל כהן פארן.

17 ראו מצע מפלגת מרצ לבחירות 2013 והמצעים המפורסמים באתרים הרשמיים של מפלגת יש עתיד ומפלגת חד"ש (מרץ 2025).

ככלל לנושא הסביבתי אין מקום מרכזי במצעי המפלגות ובסדר היום הציבורי שלהן. ובהמשך ישר, נושאי סביבה וקיימות זוכים למעט סיקור בתקשורת הישראלית. גם כאן סביר שאחת הסיבות לדחיקה של נושאים סביבתיים לשוליים היא המרכזיות של סוגיות ושסעים פוליטיים אחרים, ובהם ענייני חוץ וביטחון, דת ומדינה וכדומה.

כפי שצוין לעיל, במדינות אחרות, ובארצות הברית במיוחד, השיח הציבורי על קיימות בכלל, ועל משבר האקלים בפרט, מתאפיין בפוליטיזציה ובקיטוב חריפים בין השמאל לימין. גם בישראל אפשר למצוא הבדלים כאלה – מצביעי שמאל נוטים להיות מודאגים יותר ממשבר האקלים ולתת משקל כבד יותר לשיקולים סביבתיים בהצבעתם – אך הפערים בין המחנות מבחינת היחס לנושאי סביבה מצומצמים הרבה יותר. הסקר של דוד וגרוס שהוזכר לעיל מצא ש־72% ממצביעי הימין מביעים חשש משינויי האקלים, לעומת 89% ממצביעי השמאל, פער קטן ביחס לפער בארצות הברית, למשל (דוד וגרוס, 2024; ההגדרות "מצביעי ימין" ו"מצביעי שמאל" הם של עורכי הסקר). נשאלת השאלה אם היעדר הפוליטיזציה המובהק של סוגיות סביבתיות בישראל הוא יתרון או חיסרון: מצד אחד, רבים מהעוסקים בקיימות בישראל טוענים שמדובר ביתרון, שכן היעדר הפוליטיזציה מאפשר לגייס ציבורים רחבים ופוליטיקאים מכל קצוות הקשת הפוליטית לטובת קידום אג'נדות סביבתיות. מצד שני, אחרים טוענים שהיעדר הפוליטיזציה מעיד, למעשה, על רדידות השיח העכשווי סביב קיימות בישראל, ושם וכאשר יעמדו ענייני קיימות בלב השיח הציבורי, לא יהיה אפשר להימנע מקיטוב פוליטי סביב הנושא. לטענתם, קיטוב פוליטי, למרות חסרונותיו, הוא שמאפשר בסופו של דבר לגייס מפלגות ופוליטיקאים לנושאים מקיימים (וכמובן גם נגדם). בהקשר הזה ראוי לציין שלפי ההערכות, עם הזמן יורגשו השלכותיה של המדיניות הלא־מקיימת יותר ויותר בחיי היום־יום של האזרחים, ולכן סביר שמשקלן של סוגיות סביבתיות בשיח הציבורי בישראל ילך ויגדל.

שני ממצאים נוספים מהסקר של המכון הלאומי למדיניות אקלים וסביבה באוניברסיטת בן־גוריון ראויים לציון בהקשר זה (דוד וגרוס, 2024). הראשון הוא שבשראל האמון במדענים ובאקדמאים בכל הקשור להגנה על הסביבה גבוה הרבה יותר מהאמון שניתן בגופים אחרים, אם כי הפער בין שמאל לימין נשמר:

80% ממצביעי השמאל ו-56% ממצביעי הימין נותנים אמון במדענים, לעומת 41% ממצביעי שני המחנות שנותנים אמון במשרד להגנת הסביבה, ועוד פחות מכך נותנים אמון בתקשורת (31% ממצביעי השמאל ו-18% ממצביעי הימין) וברשתות החברתיות (14% הן ממצביעי הימין הן ממצביעי השמאל). הממצא השני נוגע לתפוצה של טענות שגויות בנוגע למשבר האקלים – כמו למשל הטענה שכדור הארץ צפוי להתאושש בכוחות עצמו (52% ממצביעי הימין מאמינים בטענה הזאת, לעומת 37% ממצביעי השמאל), הטענה שהמדענים חלוקים בנוגע להשפעות של משבר האקלים (45% ממצביעי הימין ו-31% ממצביעי השמאל) והטענה שלדלקי מאובנים אין השפעה על האקלים (27% ממצביעי הימין ו-18% ממצביעי השמאל). תובנה מתבקשת משילוב של שני הממצאים האלה היא שיש מקום להעלאת המודעות בנוגע לסוגיות סביבתיות בישראל בכלל, בפרט על ידי אנשי מדע ואקדמיה – ושהדבר גם אפשרי, שכן תאוריות הקונספירציה והדיסאינפורמציה אומנם קנו אחיזה בישראל, אך הן עדיין אינן נפוצות מאוד כמו בארצות הברית.

יוזכר שמחקרים שנסקרו בפרק א הצביעו על הפוטנציאל של זכויות דמוקרטיות, כמו חופש הביטוי, חופש ההפגנה וחופש המידע, לסייע בקידום מדיניות מקיימת. המצב בישראל בהקשר זה טוב פחות מבדמוקרטיות ליברליות אחרות, והוא הולך ומידרדר כחלק מהנסיגה הדמוקרטית. כך, ישראל נמצאת במקום נמוך יחסית, הן במדד הזכויות הפוליטיות, הן במדד החירויות האזרחיות (במקום ה-57 וה-85 בהתאמה) של הארגון Freedom House, וככלל הציון שלה במדד כולו הידרדר בתוך עשור מ-80 ל-74, אם כי היא עדיין מוגדרת "מדינה חופשית" (Freedom House, 2025). גם בהקשר של חופש מידע המצב בישראל אינו מזהיר – היא דורגה במקום ה-97 במדד חופש העיתונות של הארגון Reporters Without Borders. הציונים הנמוכים של ישראל במדדים בינלאומיים עשויים להעיד שהיכולת של אזרחי המדינה להשפיע על מדיניות סביבתית באמצעות מעורבות אזרחית מוגבלת יחסית.

חשוב לציין שחלק מהביקורת המופנית כלפי ישראל בשנים האחרונות נוגע לזכויות מיעוטים ולסכסוך הישראלי-פלסטיני, ועל כן אינו מתקשרת ישירות לחופש להיאבק למען הסביבה. אך לחלק מהביקורות יש קשר ברור לנושא הקיימות. שתי דוגמאות בולטות שצוינו במפורש במדדי Freedom House

מהשנים האחרונות הן הפגיעה בשומרי הסף הנאבקים בשחיתות (כאמור, לפי נתונים אמפיריים שחיתות גבוהה פוגעת ביכולתן של דמוקרטיות ליברליות לקדם מדיניות מקיימת), וההגבלות שהוטלו על ארגוני המגזר החברתי, ובהם גם ארגוני סביבה, המקבלים מימון מ"ישות מדינתית זרה".

פרק ד. כיווני פעולה אפשריים לקידום משותף של דמוקרטיה ליברלית וקיימות בישראל

על סמך המחקר שתואר בפרקים הקודמים, ובמיוחד על בסיס סקירת הדרכים שבהן ארגוני המגזר החברתי פועלים במדינות אחרות והאתגרים וההזדמנויות שזוהו במקרה הישראלי, גיבשנו ההמלצות עבור ארגוני המגזר החברתי בישראל המעוניינים לסייע בקידום משותף של דמוקרטיה ליברלית וקיימות. ההמלצות עוסקות גם בזירות ובפרקטיקות העיקריות שבהן מומלץ לדעתנו לארגוני המגזר החברתי לפעול בישראל (לא עסקנו כאן בפעילות אפשרית של ארגונים ישראלים בזירה הבינלאומית), וכן לצרכים הנדרשים לפעילותם.

1. קונקרטיזציה ומסגור מחדש של קיימות

בשנים האחרונות, ובעיקר מינואר 2023 (פרסום "הרפורמה המשפטית"), לפני פרוץ מלחמת חרבות ברזל, יצאו המוני ישראלים מדי שבוע בשבוע לרחובות להפגין נגד צעדי הממשלה המבקשים להחליש את הדמוקרטיה הישראלית. חלק חשוב בהצלחה של המחאות למשוך אנשים לצאת לרחובות קשור לשינוי שחל בתפיסת הציבור את הרעיון הדמוקרטי. הדמוקרטיה הפכה מרעיון מופשט למושג מוחשי, לרבות באמצעות סמלים גרפיים, כמו הדגל ומגילת העצמאות, שהשפעתו על חיי היום-יום של אזרחים ברורה ומובנת.

לעומת זאת, המושג קיימות היה ונותר מושג מופשט, ומרבית האזרחים בישראל אינם רואים את השפעתו הממשית על חייהם. גיוס של ציבורים רחבים והנעתם לפעולה משמעותית (מוביליזציה) בתחום זה יחייב קונקרטיזציה של המונח קיימות. זהו ככל הנראה תנאי מקדים לשימוש בפרקטיקות דמוקרטיות ליברליות שיוכלו להפעיל לחץ על מקבלי ההחלטות – כמו קמפיינים ציבוריים והפגנות נרחבות, או ניסיון להשפיע על המערכת הפוליטית בבחירות.

כדי ליצור הזדהות והתלהבות בקרב ציבורים שונים יש לפרוט סוגיות מורכבות, כמו משבר האקלים, להיבטים מעשיים, כמו תחבורה ציבורית, גלי חום, מחלות ומחסור במים ומזון. בשיחות של כותבי המחקר עם פעילי סביבה חזר על עצמו פעמים רבות הביטוי "לספר את הסיפור מחדש". גם שימוש באמצעים ויזואליים, כמו תמונות ותצלומים הממחישים את גודל המשבר והסכנה, יוכלו "לחבר" טוב יותר את הציבור לנושא (דוגמה מוכרת היטב היא תצלום הקורמורן הטבול בנפט מתקופת מלחמת המפרץ). ואולם, בהקשר הזה חשוב לזכור כי גיוס הציבור לנושא צריך להתבסס לא רק על הדגשת האזהרות והסכנות הקונקרטיות, אלא גם על קמפיין חיובי, שיתמקד בתקווה ובתחושת המשמעות שמאבק למען האקלים יכול להעניק. התמקדות מתמדת רק באזהרות ובסיכונים עלולה לגרום לשחיקה בקרב הציבור, וחמור מכך, אף לאדישות שתקשה על גיוס הציבור הרחב למאבקים סביבתיים.

הערה חשובה נוספת שעלתה מהמפגשים שקיימנו היא שקונקרטיות והמחשה יאפשרו לרתום מגוון רחב של אוכלוסיות למאבקים למען קיימות וליצור קואליציות בין ציבורים מגוונים. מעניין להזכיר בהקשר זה את הציבור הערבי, את תושבי הפריפריה ואת הציבור החרדי. מדובר בפלחי אוכלוסייה שכלל רתומים פחות לנושאי קיימות, ועם זאת, צפויים לסבול ממפגעים סביבתיים ביתר שאת, שכן לרוב הם משתייכים למעמד חברתי-כלכלי נמוך. לפיכך נראה שיש פוטנציאל גדול במיוחד לרתימה של הקבוצות האלה למאבקים בתחום הקיימות. הצורך ליצור בישראל קואליציות רחבות בנושאי קיימות עומדת גם בבסיס העמדה הרווחת בקרב העוסקים בתחום, ולפיה צריך להימנע כמעט בכל מחיר מפוליטיזציה של הקיימות בנוסח ארצות הברית, כלומר מזיהוי פוליטי ברור של התחום עם מחנה פוליטי מסוים (אם כי, כאמור, יש גם עמדות אחרות, שלפיהן פוליטיזציה וקיטוב יגיעו בין כה וכה כאשר הסוגיה תהפוך למרכזית בסדר היום הציבורי והפוליטי בישראל).

כדי למסגר מחדש את נושא הקיימות ולהטמיע את חשיבות הקיימות בקרב קבוצות שאינן רתומות לו, אפשר להיעזר גם בתפיסות ובמסורות של הקבוצות האלה. בהקשר הישראלי אפשר להיעזר במקורות יהודיים, במסורות ובתפיסות יהודיות בדבר חשיבות השמירה על הסביבה, ובמיוחד חשיבות השמירה על משאבי הטבע של ארץ ישראל, כמו מצוות השמיטה והאיסור "בל תשחית", ובמקורות העוסקים בסוגיות כמו מניעת ריח רע, זיהום אוויר ומים ורעש

מופרז. השימוש במקורות מהמסורת היהודית מאתגר, בין היתר משום שלצד המסורות האלה יש גם מסורות הפוכות (וכמובן גם משום שכפי שצוין, מדינות מקיימת עלולה בטווח הקצר לפגוע בציבור, ובמיוחד באוכלוסיות מוחלשות), אך בשנים האחרונות אפשר לזהות מאמצים בכיוון זה (למשל בפעילות של מכון התורה והארץ ובפסיקות וקריאות של רבנים רבים).

ערוץ הפעולה הזה עשוי להיות מרכזי ביותר עבור ארגוני המגזר החברתי. הוא אינו כרוך בעבודה מול מקבלי החלטות או בשינויי מדיניות, אלא בעבודה מול הציבור הרחב במגוון ערוצים וזירות ובקמפיינים ציבוריים (למשל רשתות חברתיות). יש להיעזר לשם כך במומחים בתחומים רלוונטיים, למשל שיווק ודעת קהל.

2. חינוך והעלאת מודעות

הסקר שערך בעת האחרונה המכון הלאומי לחקר מדיניות אקלים באוניברסיטת בן-גוריון מצא, כאמור, שחלק לא קטן מהציבור הישראלי מאמין לתאוריות קונספירציה הנוגעת למשבר האקלים. אותו הסקר מצא גם שמידת האמון במדע ובאקדמיה בכל הנוגע לשמירה על הסביבה גבוהה בהרבה מרמת האמון בממשלה, ברשתות החברתיות ובתקשורת המסורתית (דוד וגרוס, 2024). השילוב בין שני הממצאים האלה מדגיש את הצורך בחינוך, שמטרתו "לחסן" בפני תאוריות קונספירציה, דיסאינפורמציה ופייק ניוז (fake news). בין היתר, באמצעות הנגשה של תכנים מדעיים המעלים את המודעות הסביבתית בקרב הציבור הרחב, וכן קיום תוכניות הכשרה לאוכלוסיות רלוונטיות. מסיבות מובנות מוצע להתמקד בדור הצעיר, בתלמידי תיכון ובסטודנטים. בהקשר הזה חשוב לציין כי תופעות כמו הפצת תאוריות קונספירציה ודיסאינפורמציה וערעור האמון במדע, פוגעות פגיעה קשה לא רק במאבק למען קיימות אלא גם בדמוקרטיה הליברלית, בשל תרומתן לשיח הפופוליסטי והסתירה בין לבין עקרונות הרציונליות והמחקר המדעי.

בעיקרון מדובר בפעילות שארגוני המגזר החברתי יכולים לקדם בעצמם בעזרת אנשי אקדמיה ומומחי שיווק, אך שיתוף פעולה פורמלי יותר מצד הממסד החינוכי – משרד החינוך, גורמים רלוונטיים ברשויות המקומיות, האקדמיה –

יכול כמובן לסייע, למשל באמצעות שילוב מוגבר של תוכני לימוד סביבתיים במערכת החינוך. כחלק מהמאמצים יש להגביר את הפעילות ברשתות החברתיות (לרבות הסכטים, סרטונים וכו'), בעיקר בקרב הצעירים, כפי שעושים ארגונים כמו Climate Democracy Initiative ו-The Nature Conservancy, אך בה בעת יש לשים לב לרמת האמון הנמוכה שהרשתות החברתיות זוכות לו בכל הנוגע למידע בסוגיות סביבתיות.

3. פעילות בזירה המקומית

בפרקים הקודמים עמדנו על הפוטנציאל הגדול של קידום מדיניות מקיימת בזירת השלטון המקומי, בוודאי בהשוואה לשלטון המרכזי – בעולם בכלל ובישראל בפרט. נראה שבישראל היום, לנוכח הקושי והמגבלות שבעבודה מול השלטון המרכזי בנושא הקיימות, הזירה המקומית היא המבטיחה ביותר עבור ארגוני המגזר החברתי. בתחום זה זיהינו שני כיווני פעולה פוטנציאליים עיקריים:

(1) **אספות אזרחים ברשויות מקומיות**, כמו האספות שהוזכרו בקריית טבעון ובאילת. למעשה, מדובר ביישום המובהק ביותר כיום בישראל של קידום משותף של דמוקרטיה וקיימות. יש לשאוף להרחיב את השימוש בכלי הדמוקרטי הזה לרשויות מקומיות רבות ככל האפשר, לרבות במגזרים המתמודדים עם אתגרים מיוחדים בכל הנוגע לקיימות, כמו הציבור החרדי והציבור הערבי, וכן לפעול להרחבת המנדט של אספות האזרחים האלה לקבל החלטות משמעותיות בנושאי אקלים בזירה המקומית. לשם כך אפשר להתבסס על מתודולוגיות מבוססות ועל הניסיון של ארגונים כגון מרכז השל לקיימות, היכולים לסייע להימנע מהכשלים המוכרים של אספות אזרחים (אי-מימוש ההחלטות, חוסר מחויבות של המשתתפים להשלמת התהליך וייצוג-חסר של אוכלוסיות מסוימות).

יש לציין, עם זאת, שבניגוד למאמצים למסגור מחדש ולקונקרטיזציה של נושא הקיימות, שארגוני המגזר החברתי יכולים לקדם בעצמם, כדי לארגן אספות אזרחים כמו זאת הנערכת כיום באילת – שבה הרשות מתחייבת מראש ליישם לפחות חלק מהחלטות האספה (הרשות המקומית באילת התחייבה בכתב

המנדט ליישום של לפחות 75% מהחלטות האספה) – יש צורך בשיתוף פעולה נרחב מצד הרשות, ובמיוחד מצד ראש הרשות.

(2) חיזוק הרשויות המקומיות. בלי לסתור את ההמלצה העקרונית להתמקד בעבודה בזירה המקומית, חשוב לציין שבסופו של דבר ההשפעה של קידום מדיניות בת-קיימא ברמה המקומיות מוגבלת, משום שיישום צעדי מדיניות רחבי היקף, כמו מיסוי פחמן וחקיקת חוק אקלים, נתונים להחלטת הממשלה והכנסת. כל זאת במיוחד לנוכח העובדה שכבר הזכרנו, שהשלטון המרכזי בישראל ריכוזי מאוד ביחס למדינות אחרות ב־OECD (פינקלשטיין, 2023). נראה שלנוכח המצב בשלטון המרכזי בתחום זה, ביזור סמכויות מהשלטון המרכזי לשלטון המקומי בתחומים רלוונטיים – תכנון ובנייה, תחבורה, רישוי עסקים וכדומה – עשוי לתרום מאוד לקידום מדיניות בת-קיימא. האפשרות לקדם מדיניות מקיימת באמצעות אספות אזרחים בזירה המקומית תתרחב בתנאי שהרשויות יקבלו לידיהן סמכויות נוספות. יודגש שהכוונה היא לא רק לחיזוק רשויות כדי שיוכלו לפעול באופן עצמאי, כי אם גם להעצמת הרמה האזורית ולחיזוק הקשר בין רשויות שכנות באמצעות ביזור סמכויות מהממשלה לאיגודי ערים ואשכולות אזוריים. מנקודת מבט אחרת, התפיסה המקובלת היא שביזור סמכויות לשלטון המקומי עשוי גם לחזק את הדמוקרטיה – בין היתר משום שמדובר בדרג השלטוני ה"קרוב" ביותר לאזרחים, ועל כן יכול לייצג אותם ולהיענות לצורכיהם טוב יותר, וגם משום שהוא מאזן את עוצמת השלטון המרכזי (על דמוקרטיה מקומית, ראו למשל רזין ובארי, 2015).

אכן, בשנים האחרונות גוברת ההכרה בצורך לבזר סמכויות מהשלטון המרכזי לשלטון המקומי – גם מתוך תפיסות דמוקרטיות, אך במיוחד לשם הגברת היעילות – כפי שבא לידי ביטוי בהחלטות ובהמלצות רשמיות (החלטת ממשלה 675 משנת 2021 בדבר "ביזור סמכויות לשלטון המקומי והפחתת רגולציה עודפת", וההמלצות מ־2022 של "הצוות למיפוי סמכויות משרד הפנים והמלצות לאופן הביזור" במשרד הפנים). עם זאת, בפועל נראה שנעשו צעדים מוגבלים בלבד, במיוחד בתחום ניהול כוח האדם ברשויות, ובתקופת הממשלה הנוכחית אף קודמו צעדי מדיניות לפגיעה בעצמאות השלטון המקומי בכמה היבטים, למשל, הגברת הריכוזיות בכל הנוגע למינוי רבני יישובים במסגרת "חוק הרבנים" והטלת "קרן הארנונה". פעולה של ארגוני המגזר החברתי בתחום זה דורשת אפוא עבודה מול גורמי שלטון, במיוחד משרד הפנים,

אך גם משרדים אחרים, ובמקרים מסוימים אף תיקוני חקיקה, כדי לקדם החלטות בדבר ביזור סמכויות נוספות לשלטון המקומי בתחומים הרלוונטיים לקיימות – וליישמן.

4. עבודה מול הדרג המקצועי בשירות הציבורי

לצד מגבלותיו של השלטון המרכזי, שתוארו לעיל בהרחבה, תפקידו בתחום הקיימות נותר חשוב והעוסקים בתחום מסכימים שאין לזנוח את העבודה מולו. נראה שכיום ערוץ הפעולה המבטיח ביותר בהקשר זה הוא הפקידים, כלומר הדרג המקצועי. ההשקעה בדרג זה חשובה במיוחד, שכן יש ביכולתו להתבונן לטווח הארוך, בניגוד לפוליטיקאים שלעיתים קרובות מונעים משיקולים פוליטיים קצרי מועד. ולכן ייתכן שהטמעה של רעיונות מעולמות הקיימות בקרב הדרג המקצועי תסייע להתמודד עם הקשיים הרבים של השלטון המרכזי בקידום מדיניות בת־קיימא.

על סמך ניסיון העבר בישראל ודוגמאות מהעולם, אפשר להציע לארגוני המגזר החברתי להתמקד בתוכניות הכשרה לפקידים ממשלה, במיוחד ממשרד האוצר ומאגפי האסטרטגיה והמדיניות במשרדי הממשלה הקשורים לסוגיה, שלהם יש, כאמור, השפעה לא מבוטלת על המדיניות בתחום הקיימות. בארץ כבר יש יישומים ראשונים של תוכניות מסוג זה. למשל, במיזם של מרכז השל לקיימות בשיתוף משרד החינוך ומשרד הבריאות, בכירים ובכירות ממשרדי ממשלה עוברים הכשרות המתמקדות בהיערכות לשינוי האקלים מנקודת מבט חברתית־סביבתית. מיזמים דומים, שאינם עוסקים דווקא בסביבה, הם, בין היתר, התוכניות שמפעיל ארגון "מעוז" ותוכניות הצוערים של משרדי הממשלה. אפשר לקבל השראה גם מתוכנית "ממשק" שמפעילה האגודה הישראלית לאקולוגיה ולמדעי הסביבה. מדובר בתוכנית פוסט־דוקטורט יישומית המכשירה חוקרות וחוקרים מכל התחומים לקידום איכות החיים והסביבה, ולשילובם, לצד מקבלות ומקבלי החלטות בכירים, במגזר הציבורי. כאמור, קיימות גם תוכניות דומות ברחבי העולם, כמו התוכנית Climate Democracy Accelerator שהוזכרה בסקירה בפרק הקודם. תוכנית זו, שמקדם

הארגון People Powered, מעניקה לעובדי המגזר הציבורי כלים לתכנון ויישום של מדיניות אקלים מקומית, מתוך הדגשת הקשר שבין קיימות לדמוקרטיה.

לצד זה, גם ארגון **פורומים משותפים לפקידי ציבור ולמגוון בעלי עניין אחרים** – מהאקדמיה, מארגוני הסביבה, מהתעשייה, מעולם ההיי־טק ומהציבור הרחב – הוא כיוון פעולה אפשרי. דוגמה מהעולם לפורום כזה היא German National Hydrogen Council, ובישראל – פורום האקלים הישראלי. פורומים משותפים הם גם שיטת העבודה של פרויקט האקלים במכון הישראלי לדמוקרטיה, פרויקט שהוביל בשנים האחרונות מספר רב של פורומים רב־מגזריים הנפגשים סביב שולחן עגול לחשיבה משותפת וגיבוש מדיניות אסטרטגית במגוון סוגיות בתחום ההיערכות למשבר האקלים. יודגש שלפורומים מהסוג הזה יש פוטנציאל לא רק לחבר בין הממשלה לבין גופים חיצוניים, אלא גם לרכז סביב שולחן אחד את כלל הגורמים הרלוונטיים לפעילות סביבתית במשרדי הממשלה ובמגזר הציבורי ולהניע פעולה משולבת ומתואמת של כלל הגורמים, מה שלא היה קורה בהכרח במסגרת העבודה הפנימית של המגזר הציבורי. כך, למשל, כמה מהפורומים שהוביל המכון הישראלי לדמוקרטיה בשנים האחרונות הצליחו לחבר לא רק בין המגזר הציבורי לבין המגזר החברתי ועסקי, אלא גם להביא לשיח בין־משרדי (משרד האוצר, המשרד להגנת הסביבה, משרד האנרגיה, משרד התחבורה, גופי תכנון ממשלתיים ועוד) שלא היה נוצר בהכרח בלי הפורומים האלה.

נקודה אחרונה שיש להזכיר בהקשר הזה היא הצורך **להגביר את השקיפות ולהנגיש לציבור הרחב את עבודת המגזר הציבורי הנוגעת לסוגיות של קיימות**. הנגשת תהליכים בעלי חשיבות סביבתית, כמו גיבוש תוכניות בנייה או רגולציה פיננסית סביבתית, יכולה לא רק להוביל לשיתופי פעולה מועילים יותר בין המגזר הציבורי למגזר החברתי והעסקי, אלא גם לעודד את הציבור הרחב להשתתף בעשייה ממשלתית ולחזק את ההיענות של הממשלה לצורכי האזרחים ולהשגותיהם בסוגיות שקשורות לעולם הקיימות. כך, למשל, הנגשה של מסמכי תכנון ובנייה שיוזמת הממשלה ו"תרגום" שלהן לשפה פשוטה יכולה להגביר את מעורבות האזרחים בתהליך ולהביא בסופו של דבר לתוצאות שייטיבו עם התושבים.

5. קידום היבטים דמוקרטיים-ליברליים נוספים

מחקרים אמפיריים ודוגמאות קונקרטיות מלמדים שקידום מדיניות מקיימת תלוי במידה רבה בשמירה על עקרונות והיבטים דמוקרטיים-ליברליים מסוימים. ארגוני מגזר חברתי יכולים אפוא לתרום לקידום הקיימות באמצעות השתלבות במאבקים ציבוריים כלליים יותר. אפשר לחלק את המאמצים הנדרשים בתחום זה לשניים:

(1) **צמצום השחיתות ואי-השוויון**, וכן הגברת השקיפות בהליכי קבלת ההחלטות. במחקר ההשוואתי נמצא שהמשתנים האלה משפיעים על יכולתן של דמוקרטיות ליברליות להתמודד טוב יותר עם אתגרים מתחום הקיימות. בהקשר הישראלי צריך לציין במיוחד את הצורך לפקח טוב יותר על קשרי הון-שלטון ועל השפעתם של לוביסטים (שתדלנים) על תהליכי קבלת ההחלטות בתחום הקיימות – השפעה שלפי חלק מהעדויות הולכת ומתגברת.

(2) **מאבק בנסיגה דמוקרטית**. כאמור, בשנים האחרונות במדינות רבות, וגם בישראל, מתרחש תהליך של נסיגה דמוקרטית, וצעדים שהממשלה ה-37 מקדמת צפויים לפגוע מאוד ביכולתם של ארגוני החברה האזרחית להיאבק למען הסביבה. הכוונה במיוחד לצעדים הנוגעים למערכת המשפט – ביטול עילת הסבירות (שירד מהפרק לעת עתה), הגבלת זכות העמידה ופוליטיזציה של היועצים המשפטיים במשרדי הממשלה. נוסף על כך נעשים ניסיונות ברורים לפגוע בארגוני המגזר האזרחי. דוגמה מובהקת לכך היא ההצעה להטיל מס של 80% על תרומות מישות מדינית זרה לארגונים (הצעת חוק העמותות (תיקון – תרומה מישות מדינית זרה), התשפ"ה-2024), שאושרה בקריאה טרומית בכנסת בתחילת 2025 – הצעה שתפגע קשה בארגונים רבים, לרבות ארגוני סביבה. נראה אפוא שהצלחת המאבק בניסיונות לפגוע בדמוקרטיה בישראל היא קריטית, הן לעתיד הדמוקרטיה הליברלית, הן לעתיד המאבק למען הקיימות והסביבה.

6. עוד כיווני פעולה

כיווני הפעולה שצוינו לעיל הם הכיוונים המבטיחים ביותר לדעתנו בעת הזאת. עם זאת, המחקר ההשוואתי מציע כיווני פעולה נוספים היכולים להיות משמעותיים בנסיבות מסוימות. להלן ארבעה שלושה כיוונים כאלה:

(1) **הפגנות ומחאות.** לארגוני המגזר החברתי יכול להיות תפקיד מרכזי ביותר בארגון הפגנות ומחאות, כפי שעשו ארגונים שהיו שותפים בארגון ההפגנות נגד יוזמות החקיקה של הממשלה ה-37 בתחום מערכת המשפט, וכפי שעושים ארגונים במדינות אחרות. עם זאת, להערכתנו, בשלב הנוכחי עדיף להתמקד בפעילויות של "הכשרת לבבות" – גיוס והנעה לפעילות באמצעות מסגור מחדש וקונקרטיזציה, וכן בפעילות חינוכית. פעילות כזאת, שמטרתה לגייס אזרחים ולהניע אותם לפעולה, היא שתאפשר בהמשך לקיים מחאות המוניות בתחום הקיימות. נוסף על כך, אחת הסכנות בהקשר זה היא שבמציאות הפוליטית המקוטבת הנוכחית בישראל, מחאות המוניות יזוהו מיד עם צד מסוים של המפה הפוליטית (מרכז-שמאל), ויגבירו את הקיטוב בנושא. לפיכך, לדעתנו עדיף קודם כול ליצור קואליציות עממיות רחבות בנושא הקיימות, בהשתתפות ציבורים מגוונים מכל קצוות הקשת הפוליטית.

(2) **מעורבות בעיצוב חקיקה.** לארגוני המגזר החברתי, כמו למומחי אקדמיה ונציגי ציבור אחרים, יש תפקיד מרכזי גם כיום בהיבט הזה – למשל באמצעות השתתפות בשיבות ועדות הכנסת והגשת חוות דעת על הצעות חקיקה ותזכירי חוק, מפגשים וייעוץ לא-פורמלי, וכמובן, גם תפקיד עקיף יותר – בפרסום מחקרים שפקידי ציבור ומקבלי החלטות נשענים עליהם. אין ספק שעליהם להמשיך ולפעול בכיוון זה. עם זאת, הן לנוכח המגבלות שצוינו בקידום מדיניות דרך השלטון המרכזי בעת הזאת, והן לנוכח הצורך לפנות לכיווני פעולה "חדשניים" יותר על רקע ההישגים הלא-מספקים של העבודה מול השלטון המרכזי עד כה – בחרנו להתמקד בהמלצות אחרות.

(3) **פנייה למבקר המדינה.** פנייה למבקר המדינה היא דרך מקובלת לקידום נושאים הקשורים בקיימות בעולם ובישראל. כפי שהראנו, מבקר המדינה אכן פרסם דוחות ביקורת על פעילות הממשלה בתחום הסביבה והיערכות המדינה למשבר האקלים. עם זאת, לנוכח חולשתו הנוכחית של מוסד מבקר המדינה

וקיומם של ערוצי פעולה בעלי פוטנציאל רב יותר, איננו סבורים כי בשלב זה יש להתמקד בו.

(4) השקעה במגזר הפרטי. השקעה במגזר הפרטי בכלל, ובפרט בהייטק ובתחום האקלים-טק, היא אפיק חשוב לקידום הקיימות בישראל. תחום האקלים-טק, הכולל, בין השאר, פיתוח טכנולוגיות לניצול אנרגיה מתחדשת, חיסכון במשאבים ופתרונות להפחתת פליטות פחמן, יכול לא רק לתרום לצמיחה כלכלית ירוקה, אלא גם לחזק את ערכי הדמוקרטיה. למשל, השקעה במיזמים טכנולוגיים מגבירה את התחרותיות והיזמות במשק, והתחרותיות והיזמות מאפשרות שילוב אוכלוסיות מגוונות בשוק העבודה ובכך מחזקות את שוויון ההזדמנויות, שהוא רכיב יסודי בדמוקרטיה בריאה. נוסף על כך, חברות טכנולוגיה העוסקות בקיימות מחויבות בדרך כלל לרגולציה סביבתית ולשקיפות תאגידית, מה שיכול לשמש מודל חיובי לכלכלה אחראית ולחיזוק מנגנונים דמוקרטיים, כגון ביקורת ציבורית ומעורבות אזרחית. עם זאת, יודגש שקידום הדמוקרטיה באופן הזה הוא דרך עקיפה בלבד, ועל כן בחרנו שלא להציג אותו עם שאר ההמלצות.

סיכום

מחקר זה ביקש לבחון את הקשר שבין דמוקרטיה ליברלית לקיימות, בכלל, ובהקשר הישראלי, בפרט. הכתוב לעיל מלמד שלא רק שיש קשר הדוק בין שני הנושאים, אלא שאף אפשר לומר שהם תלויים זה בזה. קידום מדיניות מקיימת תלוי בקיומה של דמוקרטיה ליברלית חזקה ומתפקדת שביכולתה להניע ביעילות תהליכים סביבתיים וחברתיים. ובה בעת, התעלמות משיקולי קיימות והזנחה של מדיניות סביבתית עלולות להציב בפני מדינות דמוקרטיות אתגרים סביבתיים שיסכנו את יסודות הדמוקרטיה ואפילו את עצם קיומה. אולם תלות זו אינה רק מקור לסכנות אלא גם להזדמנויות. השקעה במקומות הנכונים יכולה להוביל לחיזוק הדמוקרטיה הליברלית ולביסוסה, ובה בעת גם לתרום להטמעה של עקרונות מתחום הקיימות וליישומם בפועל. בהקשר הישראלי, אנו מאמינים שהתמקדות באפיקי הפעולה שהוזכרו לעיל יכולה לחזק את הדמוקרטיה הישראלית ולתמוך בהאצת קידום תחום הקיימות בישראל בעת ובעונה אחת.

נספח: רשימת הגופים שנבחנו בסקירה

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
1	Climate Assembly UK	אספה	התקבצות אנשים ממגוון רחב של רקעים כדי לדון בדרכים להפחתת פליטות גזי החממה ולאיפוס פליטות עד 2050 באנגליה.	אנגליה	https://www.climateassembly.uk/about
2	Climate Change Communication	אקדמיה	תוכנית מחקר של אוניברסיטת ייל. עוסקת בדעת הקהל בנושאי קיימות ובקשר לממשל.	ארצות הברית	https://climatecommunication.yale.edu/about/what-is-climate-change-communication
3	Columbia Climate School	אקדמיה	מכון מחקר של אוניברסיטת קולומביה. עוסק בנושאי קיימות, בדגש על נושאים של צדק סביבתי כמו הפחתת פליטות, אגב חיזוק קבוצות מוחלשות.	ארצות הברית	https://www.climate.columbia.edu/about
4	Alliance for Community Action (ACA)	ארגון	ארגון המקדם קבלת אחריות של פוליטיקאים למשאבי הטבע בזמביה. לתפיסתם, במשאבי הטבע כלולה גם הדמוקרטיה. הארגון פועל להעלת מודעות הציבור לנושאי קיימות וניצול משאבי טבע לרעה, ומכשיר אזרחים להיאבק על זכויות האזרח מול הממשל.	זמביה	https://acazambia.org/the-aca
5	Accountability Counsel	ארגון	גוף הפועל בכמה מישורים כדי לבסס קבלת אחריות של מקבלי ההחלטות על פגיעה בסביבה ובאקלים. בין היתר, הארגון עוזר לקבוצות מוחלשות להיאבק בתאגידים הפוגעים בסביבה.	גלובלי	https://www.accountabilitycounsel.org/about-us/frequently-asked-questions-faqs
6	ActionAid	ארגון	ארגון הפועל בכמה מישורים, ובהם מעבר לעתיד ירוק יותר. במישור זה הארגון סבור שיש לדרוש מהמערכת הבנקאית לקבל אחריות למטרות שלהן הם מעבירים כספים.	גלובלי	https://www.actionaidusa.org/about/contact

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
7	Alianza Americas	ארגון	ארגון הפועל בכמה מישורים בתחום האקלים, ובהם העלאת המודעות להשפעת משבר האקלים על דפוסי ההגירה באמריקה הלטינית ועידוד פתרונות המסייעים למהגרים ול נפגעי אקלים בארצות הברית ובאמריקה הלטינית.	דרום אמריקה	https://www.alianzaamericas.org/es/axis/climate-justice
8	AROHA	ארגון	ארגון המסייע למוסדות ממשלתיים ופרטיים להגן על הקהילות והמערכות האקולוגיות הפגיעות ביותר בעולם.	גלובלי	https://aroha.org
9	ClientEarth	ארגון	ארגון המשמש בזירה המשפטית כדי להגן על משאבי הטבע.	גלובלי	https://www.clientearth.org
10	Host – Ally for Action (Previously Climate 2025)	ארגון	ארגון המסייע בבניית קהילות ופרויקטים הפועלים לקידום התמודדות עם משבר האקלים.	גלובלי	https://www.climate2025.org
11	Climate Action Network Association E.V	ארגון	רשת האקלים הגדולה בעולם, המורכבת מיותר מ-1,900 ארגוני מגזר חברתי מיותר מ-130 מדינות, ומטרתה להתמודד יחד עם איומי משבר האקלים.	גלובלי	https://climatenetwork.org/overview
12	Democracy and Sustainability Institute	ארגון	ארגון המקדם מדיניות אקלים ומוביל פרויקטים להעלאת מעורבות הציבור בקידום עתיד ירוק בשיטות דמוקרטיות.	ברזיל	https://www.idsbrasil.org
13	Earthjustice	ארגון	ארגון המשמש בזירה המשפטית כדי להגן על משאבי טבע, להתמודד עם שינויי האקלים ולמנוע פגיעה בבריאות הציבור.	ארצות הברית	https://earthjustice.org
14	The Ellen MacArthur Foundation	ארגון	ארגון הפועל לקידום כלכלה מעגלית.	גלובלי	https://www.ellenmacarthurfoundation.org
15	ICLEI	ארגון	רשת גלובלית המשתפת פעולה עם ממשלות רבות לשם קידום ערים בנות-קיימא	גלובלי	https://iclei.org
16	International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)	ארגון	ארגון הפועל כמו המכון הישראלי לדמוקרטיה רק בהיקף גלובלי. עוסק בקידום הדמוקרטיה, ובין היתר גם בתחומים הקשורים לאקלים.	גלובלי	https://www.idea.int

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
17	International Union for Conservation of Nature (IUCN)	ארגון	ארגון הפועל לשימור כל משאבי הטבע – ממליץ המלצות לממשלות, עורך רשימת מינים בסכנת הכחדה ומכנס את קונגרס הקיימות העולמי בכל ארבע שנים.	גלובלי	https://iucn.org
18	Laboratório da Cidade	ארגון	ארגון הפועל לקידום עירוניות בת-קיימא, דמוקרטית ועמידה. הארגון ממוקם במטרופולין בלב האמזונס (בלס, פאה), ומשמש מרכז רעיוני ומעשי שמטרתו לחשוב מחדש על המרחב העירוני ולהציע שינויים באמצעות שיתוף פעולה והשתתפות ציבורית.	ברזיל	https://laboratoriodacidade.org
19	MySociety	ארגון	הארגון המקדם שימוש בטכנולוגיות מקוונות להעצמת אזרחים ולעידוד השתתפות אזרחית רחבה יותר.	אנגליה	https://www.mysociety.org/about
20	Nativas Brasil	ארגון	הארגון פועל לחיזוק מעמדם של גורמים במשק הזרעים והשתילים, כדי לסייע למדינה לשקם את המערכות האקולוגיות שלה.	ברזיל	https://nativasbrasil.org.br
21	350.ORG	ארגון	ארגון הפועל לביסוס תנועה שתפעל להבטיח עתיד ירוק יותר. דרך הפעולה היא ארגון קמפיינים ומאבקים מקומיים וגלובליים, בדגש על מעבר לשימוש באנרגיה מתחדשת.	גלובלי	https://350.org/?r=ILandc=AS#
22	Sortition Foundation	ארגון	ארגון המעודד אספות אזרחים לקידום שיתוף הציבור בהחלטות.	גלובלי	https://www.sortitionfoundation.org
23	The Climate Democracy Initiative (CDI)	ארגון	ארגון העוסק במגוון תחומים הקשורים לאקלים ולדמוקרטיה, לרבות הפקת ספרים, הסכמים ותוכניות הכשרה.	ארצות הברית	https://www.climatedemocracyinitiative.org/#Podcast
24	The Involve Foundation ("Involve"),	ארגון	ארגון הפועל לקידום שיתוף הציבור בהחלטות מדיניות, כדי להציב את אזרחי אנגליה במרכז תהליכי קבלת ההחלטות.	אנגליה	https://www.involve.org.uk/about?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw9e03BhBNEiwAoco-jTcm32J5rdMZ0uLkvhbYNM6HS3AyFcUseQYa4V-aZxpGf2glbWGV-xoCH7sQAvD_BwE

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
25	The Nature Conservancy	ארגון	ארגון הפועל לקידום עולם ירוק יותר, דרך קמפיינים רבים, כגון דרישה לשימור המגוון האקולוגי.	גלובלי	https://www.nature.org/en-us/about-us/who-we-are
26	The Sunrise Movement	ארגון	גוף הפועל לגיבוש וחיזוק קהילות מקומיות סביב נושא האקלים. מטרתו לעודד את הקהילות לפעול באמצעות הפגנות כדי ללחוץ על מקבלי ההחלטות.	ארצות הברית	https://www.sunrisemovement.org/about/#theory
27	The Vulnerable 20	יוזמה	יוזמת שיתוף פעולה של מדינות החשופות לפגיעות יתר בעקבות שינויי האקלים. מטרתה העיקרית הן קידום מימון לתוכניות אקלימיות, שיתוף בפרקטיקות מיטביות, ופעילות סנגור.	גלובלי	https://www.v-20.org
28	Westminster Foundation for Democracy (WFD)	ארגון	ארגון הפועל לחיזוק דמוקרטיה. עוסק גם בקשר בין דמוקרטיה לקיימות.	גלובלי	https://www.wfd.org/environmental-democracy
29	African Centre for Technology Studies	מכון מחקר	מכון מחקר בנושאי אקלים וקיימות, שמטרתו לחזק את יכולתם של מדינות ומוסדות באפריקה לרתום מדע, טכנולוגיה וחדשנות לפיתוח בר-קיימא.	אפריקה	https://www.acts-net.org
30	The Caribbean Community Climate Change Centre	מרכז חקר	מרכז המחזיק מאגר מידע ונתונים על שינויי אקלים ומספק ייעוץ בנושא למדינות החברות בקהילה הקאריבית (CARICOM). הארגון מנהל פרויקטים לקידום שימוש בטכנולוגיות מקיימות ובנייה עירונית ירוקה.	הקאריביים	https://www.caribbeanclimate.bz/about-us
31	World Resources Institute	מרכז חקר	ארגון המדגיש את הצורך לעבור לחיים ירוקים יותר. המרכז דוגל בדרכי פעולה הוליסטיות, ושם דגש על שינוי מערכות המזון, הקרקע והמים, האנרגיה, מבנה הערים ומבנה השווקים.	גלובלי	https://www.wri.org/?utm_source=google&utm_medium=paid-search&utm_campaign=climate-change-ngo&utm_source=1&utmclid=CjwKCAjw6c63BhAiEiwAF0EH1LL26UFbfLWdG8rTkrDwiTw0TuUbdKLtdMM0EzU7lY1IBY6xiT3fAhoCsf8QAvD_BwE

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
32	Ayudalegalpr.org	מרכז ידע	ארגון המספק ידע משפטי ועוזר לאזרחים לקבל מידע על הזכויות המשפטיות שלהם. אין לארגון קשר מהותי לקיימות, אבל ב־2022 קיבל המרכז מענק כדי לספק מידע על נושאים הקשורים לצדק אקלימי.	פורטו ריקו	https://ayudalegalpr.org/quienes-somos
33	Woodwell Climate Research Center	מרכז מחקר	מרכז מחקר העוסק ביצירת פתרונות מבוססי מדע, בשיתוף מנהיגים וקהילות, כדי להתמודד עם משבר האקלים באופן צודק ומעשי.	ארצות הברית	https://www.woodwellclimate.org/careers
34	The German National Hydrogen Council	פורום	פורום של גורמים מתחום המימן המייצגים לממשלת גרמניה כיצד עליה לפעול לקידום תחום זה.	גרמניה	https://www.wasserstoffrat.de/en
35	National Democratic Institute	ארגון	ארגון שפעל לחיזוק הדמוקרטיה במגוון מישורים. החזיק את קבוצת המחקר Peace, Climate, and Democratic Resilience שפעלה לגיבוש המלצות מדיניות ופיתוח כלים להתמודדות עם משבר האקלים.	גלובלי	https://www.ndi.org/search?keywords=climate
36	Bloomberg Philanthropies	קרן	קרן המעניקה מענקים בחמישה תחומים: אומנויות, חינוך, סביבה, חדשנות ממשלתית ובריאות הציבור.	גלובלי	https://www.bloomberg.org
37	Institute for Climate and Society	קרן	קרן התומכת בפרויקטים ובמוסדות שמטרתם לחזק את הכלכלה בברזיל ואת המעמד הגאופוליטי של המדינה, לצד צמצום אי־השוויון, דרך התמודדות עם שינויי האקלים ומציאת פתרונות בני־קיימא.	ברזיל	https://climaesociedade.org
38	ClimateWorks Foundation	קרן	קרן התורמת כספים להתמודדות עם משבר האקלים, בין השאר דרך חיזוק הדמוקרטיה. אף שהארגון אינו מפרט מהו הייעוד הספציפי של התרומות, נכתב כי השקיע כ־500,000 דולר במעבר לחברה ירוקה, לצד תוכניות נוספות.	גלובלי	https://www.climateworks.org/grants-database

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
39	European Climate Foundation	קרן	גוף הפועל לקידום אירופה לעבר עתיד ירוק יותר, אגב חיזוק הדמוקרטיה, כדי שתאפשר קידום פעילות אקלים אפקטיבית.	אירופה	https://europeanclimate.org
40	Ford Foundation	קרן	קרן הפועלת לעידוד השתתפות פעילה של אזרחים בזירה הפוליטית ובהליכי קבלת החלטות ולקידום שוויון חברתי. אחד התחומים המרכזיים שבהם היא עוסקת הוא סוגיות קיימות. לדוגמה, הקרן תרמה 1,000,000 דולר לפרויקט המעבר לאנרגיה מתחדשת.	גלובלי	https://www.fordfoundation.org/work/our-grants/awarded-grants/grants-database/?search=climate
41	Hewlett Foundation	קרן	קרן המעניקה מענקים בתחומים מגוונים, כגון שוויון מגדרי ואתני, חינוך ועוד. וכן תומכת בתחומי סביבה וקיימות. לדוגמה, הקרן השקיעה 4,500,000 דולר בארגון בינלאומי הפועל לקידום ביטחון מים.	גלובלי	https://hewlett.org/grants/water-foundation-for-general-operating-support-8/
42	Open Society Foundations	קרן	קרן שמטרתה לקדם דמוקרטיות ולחזק את אחריותן של הממשלות כלפי אזרחיהן. אחד התחומים המרכזיים שבהם הקרן מעניקה מלגות הוא נושא האקלים. לדוגמה, ב־2022 השקיעה הקרן 500,000 דולר בפיחוח תוכניות מנהיגות לפרלמנטרים באפריקה, לצד תמיכה בתוכניות דומות לקידום מנהיגות אקלימית.	גלובלי	https://www.opensocietyfoundations.org/grants/past?filter_keyword=climateandgrant_id=OR2022-87581
43	Rockefeller Brothers Fund	קרן	קרן המעניקה מענקים לתחומים רבים, ובהם חיזוק הדמוקרטיה והתמודדות עם משבר האקלים. לדוגמה, הקרן תרמה 75,000 דולר לארגון Climate Democracy Initiative, כחלק ממאמץ לקדם דמוקרטיה ופחרונות אקלימיים.	גלובלי	https://www.rbf.org
44	Climate Democracy Accelerator	תוכנית מטעם ארגון	תוכנית הכשרה למנהיגים מטעם ארגון People Powered. מיועדת לנציגי ממשלה לטובת קידום מדיניות אקלים.	גלובלי	https://www.peoplepowered.org/climate-democracy-accelerator

#	שם הגוף או הארגון	סוג הגוף	תקציר פעילות	אזור פעילות	קישור לאתר
45	Extinction Rebellion המרד בהכחדה	תנועה	תנועה המובילה צעדי מחאה והפגנות נרחבות בנושאי משבר האקלים, אובדן המגוון הביולוגי והסכנות להכחדה אנושית ולהתמוטטות אקולוגית.	גלובלי	https://rebellion.global
46	Fridays for Future	תנועה	תנועה בינלאומית בהובלת גרטה ת'ונברג ופעילים צעירים נוספים, הפועלים להעלאת מודעות למשבר האקלים באמצעות מחאות.	ארצות הברית	https://fridaysforfuture.org
47	Fearless Cities	תנועה	פעילים, ארגונים, חברי מועצות ועיריות, העובדים יחד למען רדיקליזציה של הדמוקרטיה, החדרת עקרונות פמיניסטיים לפוליטיקה וקידום מעבר לכלכלה המתחשבת בבני אדם ובסביבה. השיקו ספר לקידום עירוניות ירוקה.	גלובלי	https://www.fearlesscities.com
48	Sierra Club	תנועה	אחד מארגוני הסביבה הוותיקים בעולם, מאגד אנשים למאבק לשמירה על משאבי טבע.	ארצות הברית	https://www.sierraclub.org

רשימת המקורות

אבירם-ניצן, ד' ופופליקר, א' (2023). **אישור חוק אקלים חדש שיקבע יעד לאיפוס פליטות עד 2050 הוא מהלך חשוב ומבורך**. חוות דעת, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אבירם-ניצן, ד' ופופליקר, א' (2024). **ישראל 2050: גיבוש הצעות ערך למנגנון הוולונטרי הישראלי "שעת האפס"**. חומר רקע למושב השפעת משבר האקלים על שוק העבודה הישראלי בכנס כנס אלי הורוביץ לכלכלה וחברה 2024. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אבירם-ניצן, ד' ופורת הירש, נ' (2024). **ישראל 2050: מס פחמן והמתווה המוצע בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אבירם-ניצן, ד', סומר, א' ופופליקר א' (2023). **ישראל 2050: הסרת חסמים לקידום חדשנות אקלים בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אבירם-ניצן, ד' ושואף-קולביץ, ה' (2021). **ישראל 2050: סקרי עמדות הציבור בנושא משבר האקלים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אדם טבע ודין. (2022). **אקלים ומשפט – סקירת משפט וחקיקת אקלים**.

אדם טבע ודין. (2023). **איך צמצום זכות העמידה יפגע בסביבה?**.

אשכנזי, ש' (2024, 15 באוגוסט). **במשלה מנמיכים ציפיות: אנרגיה מתחדשת תהווה רק עד 77% מייצור החשמל ב-2050**. כלכליסט.

בבניסטי, ד' ופז, ס' (2025) **המהלכים להחלשת הדמוקרטיה בישראל 2023-2024 בהשוואה להונגריה ופולין**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ברנד לוי, א' (2021). **אוכלוסיות פגיעות ומשבר האקלים**. תוכנית ממשק ומשרד הרווחה וביטחון החברתי.

ברנר, נ', חזן א', רודיר-כהן, א' ושמיד, ה' (2010). **סקר קרנות פילנתרופיות וגופי מימון בישראל**. סדרת מאמרים, חוברת 11. הלמ"ס והמרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

גולשטיין-גלפרין, ר' וזכר, מ' (2024). **מבוך המשילות: אתגרים מערכתיים של השירות הציבורי בישראל**. דוח מחקר, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

דוד, י' וגרוס, א' (2024). **הדאגה משינויי האקלים חוצה מחנות פוליטיים, המכון הלאומי לחקר מדיניות אקלים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב**.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2023). **הכנסות והוצאות מלכ"רים 2020-2022**.

המשרד להגנת הסביבה. (2021). **תמחור פחמן בישראל – מסמך מדיניות**.

הרמן, ת', ענבי, א' וקפלן, י' (2022). **מדד הקול הישראלי – אחד מכל חמישה ישראלים עדיין מתלבט למי להצביע**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

השירות המטאורולוגי. (2024). **סיכום חודש אוגוסט 2024**.

וולף ד', דגן, נ' ושורק ירקוני, א' (2023). **עוד לפני הצעות לויין-רוטמן לשינוי להחלשת מערכת המשפט, הזכות להתקהל ולהפגין נפגעה בישראל יותר מאשר במדינות אחרות**. תמצית מחקר. אוניברסיטת רייכמן.

זוסמן נ', אבירם-ניצן ד' וזמיר א' (2024). **ישראל 2050: תועלות צפויות ממעבר לכלכלה דלת פחמן**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זוסמן, נ', אבירם-ניצן, ד' ושואף קולביץ, ה' (2021). **ישראל 2050: מעבר צודק לכלכלה דלת פחמן**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

טהון אשכנזי, ע' ובנבניסטי. ד' (2025). **הקואליציה מקדמת באופן פומבי ובולט מהלכים לפגיעה בדמוקרטיה ולהחלשת שומרי הסף**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

לקט ישראל. (2022). **אובדן מזון והצלח מזון בישראל: היבטים כלכליים חברתיים, בריאותיים – הדו"ח הלאומי 2022**.

מבקר המדינה. (2024). **פעולות ממשלת ישראל והיערכותה למשבר האקלים – ביקורת מעקב מורחבת**. אתר מבקר המדינה.

מבקר המדינה. (2023). **תקצוב דיפרנציאלי ככלי לצמצום פערים במערכת החינוך**. אתר מבקר המדינה.

מטר א', שלו א' וגופר ר' (2023). המדריך לאסיפות אזרחים. מרכז השל לקיימות.

מרכז המחקר והמידע של הכנסת. (2023). **אנרגיה מתחדשת בישראל 2023**.

משרד החקלאות וביטחון המזון. (2024). **והנה התחזית: כך ייראו 30 השנים הבאות – לראשונה משרד החקלאות מפרסם הערכה כמותית לסיכונים של החקלאות הישראלית ואספקת המזון כתוצאה משינויי האקלים**. הודעה לעיתונות.

סמוחה, ס' (2000). המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית? סוציולוגיה ישראלית, 66(2), 630-665.

פורת הירש, נ', פלוג, ק' וקנת פורטל, ר' (2023). **החלשת מערכת המשפט עלולה לפגוע בדירוג האשראי של ישראל ובהשקעות הזרות**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פינקלשטיין, א' (2023). **עמדות תושבים כלפי הרשויות המקומיות בהשוואה לממשלה**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פינקלשטיין, א' וברטוב, י"י (2023). **מסגרת היחסים בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי: ישראל בהשוואה לדמוקרטיות המפותחות**. מחקר מדיניות 192, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פינקלשטיין, א' והימן, א' (2023). **סקירת נתוני רשויות מקומיות בישראל מראה עד כמה מצומצם כוחן של האופוזיציות**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פינקלשטיין, א', הימן, א' ונועם, י' (2024). **רשימות הבת: כוחן של המפלגות הארציות בשלטון המקומי: סקירת נתונים**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פלסנר, י', רהט, ג' ושפירא, א' (2019). **מתקנים את שיטת הממשל: ישראל חוזרת לשני גושים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קניג, ע' ושפירא, א' (2022). **ישראל שיאנית הבחירות**. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רשות החשמל. (2023). **דו"ח מצב יעדי אנרגיה מתחדשת במשק החשמל שנת 2023**.

רזין, ע' ובארי, א' (עורכים). **דמוקרטיה מקומית בישראל: ביזור, מקומיות, השתתפות ופוליטיקה מקומית – חלק א**. מחקרי פלורסהיימר.

שרון, א', פופליקר, א', קידר, י', קנת פורטל, ר' ופלדמן, י' (2024). **ישראל 2050: התנהגות פרו-סביבתית בחיי הפרט: חסמים וההשפעה של התערבויות התנהגותיות**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Arezki, M. R., & Bruckner, M. (2011). *Food prices and political instability*. International Monetary Fund.

Brown, O. (2008). *Migration and climate change*. United Nations.

Bakaki, Z., Böhmelt, T., & Ward, H. (2022). Carbon emission performance and regime type: The role of inequality. *Global Environmental Politics*, 22(2), 156–179.

Barry, J., & Wissenburg, M. (Eds.) (2001). *Sustaining liberal democracy*. Palgrave Macmillan.

Beeson, M. (2010). The coming of environmental authoritarianism. *Environmental Politics*, 19(2), 276–294.

Benson, R., Christianson, A., Federico, C., & Petosa, K. (2023). **The nexus between green backlash and democratic backsliding in Europe**. Center for American Progress.

Berthe, A., & Elie, L. (2015). Mechanisms explaining the impact of economic inequality on environmental deterioration. *Ecological Economics*, 116, 191–200.

Bornemann, B., Knappe, H., & Nanz, P. (2024). *The Routledge handbook of democracy and sustainability*. Routledge.

Boyce, J. K. (1994). Inequality as a cause of environmental degradation. *Ecological Economics*, 11(3), 169–178.

Brinkman, H. J., & Hendrix, C. S. (2011). *Food insecurity and violent conflict: Causes, consequences, and addressing the challenges*. World Food Program.

Brundtland, G. H. (1987). *Our common future: Report of the world commission on environment and development*. Geneva, UN-Dokument A/42/427.

City of Melbourne. (2016). [Future Melbourne 2026](#).

ClimateWorks Foundation. (2021, 2022, 2023, 2024). *Funding trends 2021: Climate change mitigation philanthropy*.

Copernicus. (2024). [Surface air temperature for June 2024](#).

Dahl, R. A. (2020). *On democracy*. Yale University Press.

Democracy Fund. (2024). *Field in focus: The state of pro-democracy institutional philanthropy*.

Diamond, L., & Morlino, L. (2005). *Assessing the quality of democracy*. The Johns Hopkins University Press.

Dinas, E., Matakos, K., Xefteris, D., & Hangartner, D. (2019). Waking up the Golden Dawn: Does exposure to the refugee crisis increase support for extreme-right parties?. *Political Analysis*, 27(2), 244–254.

Dobson, A. (2003). *Citizenship and the environment*. Oxford University Press.

Doucouliağos, H., & Ulubaşoğlu. M. A. (2008). Democracy and economic growth: A meta-analysis. *American Journal of Political Science*, 52(1), 61–83.

Dryzek, J. S. (2022). *The politics of the earth: Environmental discourses*. Oxford University Press.

Economist Intelligence. (2024). [Democracy Index 2023](#).

Engler, S., & Weisstanner, D. (2021). The threat of social decline: Income inequality and radical right support. *Journal of European Public Policy*, 28(2), 153–173.

Eskander, S. M., & Fankhauser, S. (2020). Reduction in greenhouse gas emissions from national climate legislation. *Nature Climate Change*, 10(8), 750–756.

Franta, B. (2022). Weaponizing economics: Big oil, economic consultants, and climate policy delay. *Environmental Politics*, 31(4), 555–575.

Freedom House. (2025). [Freedom in the world 2024: Israel](#).

Friesenhahn, E. (2024). [Nonprofits: A look at national trends in establishment size and employment](#). *Monthly Labor Review*, U.S. Bureau of Labor Statistics.

Ganguly, G., Setzer, J., & Heyvaert, V. (2018). If at first you don't succeed: Suing corporations for climate change. *Oxford Journal of Legal Studies*, 38(4), 841–868.

Giddens, A. (2009). *Politics of Climate Change*. Polity.

- Gilley, B. (2012). Authoritarian environmentalism and China's response to climate change. *Environmental Politics*, 21(2), 287–307.
- Haggard, S., & Kaufman, R. (2021). The anatomy of democratic backsliding. *Journal of Democracy*, 32(4), 27–41.
- Darian-Smith, E. (2023). Deadly global alliance: Antidemocracy and antienvironmentalism. *Third World Quarterly*, 44(2), 284–299.
- Halkos, G. E., & Tzeremes, N. G. (2013). Carbon dioxide emissions and governance: A nonparametric analysis for the G-20. *Energy Economics*, 40, 110–118.
- Head, B. W., & Alford, J. (2015). Wicked problems: Implications for public policy and management. *Administration and Society*, 47(6), 711–739.
- Hendrix, C. S., & Haggard, S. (2015). Global food prices, regime type, and urban unrest in the developing world. *Journal of Peace Research*, 52(2), 143–157.
- Holmes, S. (1995). *Passions and constraint: On the theory of liberal democracy*. University of Chicago Press.
- IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance). (2016). *Voter turnout trends around the world*.
- IPCC. (2023). *Climate change 2023: Synthesis Report. Contribution of working groups I, II and III to the sixth assessment report of the intergovernmental panel on climate change*.
- Ish-Shalom, P. (2013). *Democratic peace: A political biography*. University of Michigan Press.

Khatibi, F. S., Dedekorkut-Howes, A., Howes, M., & Torabi, E. (2021). Can public awareness, knowledge and engagement improve climate change adaptation policies?. *Discover Sustainability*, 2, 1–24.

Lindvall, D. (2021). *Democracy and the challenge of climate change*. International IDEA Discussion Paper 3/2021.

Lindvall, D., & Karlsson, M. (2024). Exploring the democracy–climate nexus: A review of correlations between democracy and climate policy performance. *Climate Policy*, 24(1), 87–103.

Meadowcroft, J. (2013). Who is in charge here? Governance for sustainable development in a complex world. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 9(3–4), 299–314.

Nash, R. (1989). *The rights of nature: A history of environmental ethics*. University of Wisconsin Press.

OECD. (2023). [Meat consumption](#).

Ophuls, W. (1977). *Ecology and the politics of scarcity*. W.H. Freeman.

Pacheco-Vega, R., & Murdie, A. (2021). When do environmental NGOs work? A test of the conditional effectiveness of environmental advocacy. *Environmental Politics*, 30(1–2), 180–201.

Payne, R. A. (1995). Freedom and the environment. *Journal of Democracy*, 6(3), 41–55.

Pellegrini, L., & Gerlagh, R. (2006). Corruption, democracy, and environmental policy: An empirical contribution to

the debate. *The Journal of Environment & Development*, 15(3), 332–354.

Peters, M. (2019). Can democracy solve the sustainability crisis? Green politics, grassroots participation and the failure of the sustainability paradigm. *Educational Philosophy and Theory*, 51(2), 133–141.

Plattner, M. F. (1999). From liberalism to liberal democracy. *Journal of Democracy*, 10(3), 121–134.

Policardo, L. (2016). Is democracy good for the environment? Quasi-experimental evidence from regime transitions. *Environmental and Resource Economics*, 64(2), 275–300.

Povitkina, M. (2018). The limits of democracy in tackling climate change. *Environmental Politics*, 27(3), 411–432.

Repucci, S., & Slipowitz, A. (2020). Democracy under lockdown: The impact of COVID-19 on the global struggle for freedom. Freedom House.

Ritchie, H., & Roser, M. (2020). [CO₂ emissions](https://ourworldindata.org/co2-emissions). OurWorldinData.org.

Rittel, H. W., & Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2), 155–169.

Rudolfson, I. (2020). Food insecurity and domestic instability: A review of the literature. *Terrorism and Political Violence*, 32(5): 921–948.

Schaffer, L. M., Oehl, B., & Bernauer, T. (2022). Are policymakers responsive to public demand in climate politics?. *Journal of Public Policy*, 42(1), 136–164.

Schmitter, P. C., & Karl, T. L. (1991). What is democracy... and is not. *Journal of Democracy*, 2(3), 75-88

Setzer, J., & Higham, C. (2023). [Global trends in climate change litigation: 2023 snapshot](#). Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science.

Shearman, D., & Smith, J. W. (2007). *The climate change challenge and the failure of democracy*. Bloomsbury Publishing USA.

Sova, C. (2017). [The first climate change conflict](#). World Food Program USA.

Statista. (2021). [Countries with the highest number of deaths attributable to air pollution worldwide in 2021](#).

Ștefanachi, B., Grecu, S. P., & Chiriac, H. C. (2022). Mapping sustainability across the world: Signs, challenges and opportunities for democratic countries. *Sustainability*, 14(9), 5659.

Steinmayr, A. (2021). Contact versus exposure: Refugee presence and voting for the far right. *Review of Economics and Statistics*, 103(2), 310-327.

Supran, G., & Oreskes, N. (2017). Assessing ExxonMobil's climate change communications (1977-2014). *Environmental Research Letters*, 12(8), 084019.

Tyson, A., Funk, C., & Kennedy, B. (2023, August 9). [What the data says about Americans' views of climate change](#). Pew Research Center.

Turnpenny, J., Lorenzoni, I., & Jones, M. (2009). Noisy and definitely not normal: Responding to wicked issues in the environment, energy and health. *Environmental Science and Policy*, 12(3), 347–358.

V-Dem. (2024). *Democracy report 2024: Democracy winning and losing at the ballot*.

You, W., Li, Y., Guo, P., & Guo, Y. (2020). "Income inequality and CO2 emissions in belt and road initiative countries: The role of democracy. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 6278–6299.

Vlachou, A. (2004). Capitalism and ecological sustainability: The shaping of environmental policies. *Review of International Political Economy*, 11(5), 926–952.

Ward, H. (2008). Liberal democracy and sustainability. *Environmental Politics*, 17(3), 386–409.

Westall, A. (2023). *Exploring the tensions: The relationship between democracy and sustainable development*. A Briefing Paper. Foundation for Democracy and Sustainable Development.

World Population Review. (2024). [Vegetarianism by country 2024](#).

ד"ר אסף שפירא הוא חוקר בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה וראש התוכנית לרפורמות פוליטיות. מומחה לייצוגיות פוליטית, מפלגות פוליטיות, הקשרים שבין כסף לפוליטיקה ורפורמות בשירות המדינה בישראל.

אורי זמיר היה עוזר מחקר בפרויקט ההיערכות למשבר האקלים במכון הישראלי לדמוקרטיה. בעל תואר ראשון בכלכלה ומדעי הקוגניציה מהאוניברסיטה העברית בירושלים וסטודנט לתואר שני בכלכלה באוניברסיטת תל אביב.

עידו קטושבסקי הוא עוזר מחקר במרכז לממשל וכלכלה במכון הישראלי לדמוקרטיה. בוגר תוכנית פכ"מ (פילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה) וסטודנט לתואר שני בכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים. תחום העיסוק שלו הוא כלכלת סביבה ואקלים.

ענבר ברנד היא עוזרת מחקר בפרויקט ההיערכות למשבר האקלים במכון הישראלי לדמוקרטיה. בעלת תואר ראשון בפילוסופיה ומזרח תיכון מאוניברסיטת תל אביב. סטודנטית לתואר ראשון בכלכלה ומדעי המדינה באוניברסיטת קולומביה בניו יורק.